

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE İDARÎ VE MALÎ KADROLARDAKİ TÜRKLER

Dr. Mehmet Emin ŞEN
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

ÖZET

Dört Halife döneminde Araplar ile Türkler arasında başlayan doğrudan ilişkiler, iki toplum arasında olumlu gelişmelere sahne olmuştur. Öncelikle Türkler, hemen Emevî Devleti içinde istihdam edilmeye başlanmıştır. Arap toplumunda askerî kabiliyetleriyle göze çarpan bu kavim, bir müddet sonra bu gücünün de etkisiyle İslâm toplumu içinde yeni bir ihtilalin doğmasına da öncülük etmişlerdir. Abbâsî ihtilalinde büyük emeği geçen Türkler, zamanla Abbâsî ordusunun kemîğini oluşturmuşlardır. İlk Abbâsî halifelerinin hakimiyet yıllarında faaliyet sahaları artan Türkler, gerek merkezde ve gerekse eyaletlerde önemli mevkilere tayin edilmişlerdir. İslâm toplumunda görülün bu ilk Türk varlığı, H.232-334/M.847-945 yılları arasında yüzyıl boyunca devam edecek olan, Selçuklu öncesi Abbâsî toplumunda görülen "İlk Türk Nüfuzu" dönemi olmuştur. Bu dönem içinde Türkler sade bir asker olmaktan çıkıp idareye bizzat yön veren güç durumuna gelmişler ve yine bu dönemde Mısır'da iki, Azerbaycan'da bir tane olmak üzere üç tane bağımsız devlet kurmuşlardır. Bunlar, Mısır'da kurulan Tolunoğulları, İhşidîler, Azerbaycan'daki Sacoğulları'dır.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Türkler, Samarra, Türklerin İdarî Faaliyetleri, Türk Vezirler, Türk Hacibler, Türk Valiler

ABSTRACT

The Turks in the Cadre of Managerial and Financial Positions in the Period of Abbasid

The direct relations between the Turks and the Arabs, which started during the period of Four Caliphes, created ground for positive interactions between the two nations. First of all, the Turks were taken into service during the Umayyads. The Turks who are notable for their battle abilities among the Arab clans were the pioneers to build a new insurrection in the Islamic civilisation by means of that power. They became the backbone of the Abbasid army after their help with the Abbasid insurrection. Their influence and power rose notably under the first caliphes of the Abbasids and thus they earned high ranks both in provinces and the centre of the empire. This first Turkish presence in the Islamic world between 232-334 A.H./847-945 A.D., constitutes the "First Turkish Influence" seen before the Seljuqs in the Abbasids. In this period, the Turks became more of political figures who steered the wheel of administration than being simple soldiers. Then again, they also established three independent states- two in Egypt, one in Azerbaijan;-they are the Tulunids and the Ikhshids in Egypt and the Sadjids in Azerbaijan.

Key words: Abbasids, Turks, Samarra, Administrative Activities of The Turks, Turkish Viziers, Turkish Hajibs, Turkish Governors.

GİRİŞ

Raşid Halifeler döneminde başlayan Araplar ile Türkler arasındaki doğrudan ilişkiler, iki toplum arasında olumlu gelişmelere sahne olmuştur.¹ Öncelikle Türkler, hemen Emevî Devleti içinde istihdam edilmeye başlanmıştır. Arap toplumunda askerî kabiliyetleriyle göze çarpan bu kavim, bir müddet sonra bu gücünün de etkisiyle İslâm toplumu içinde yeni bir ihtilalin doğmasına da öncülük etmişlerdir. Abbâsî ihtilalinde büyük emeği geçen Türkler, zamanla Abbâsî ordusunun kemiğini oluşturmuşlardır. İlk Abbâsî halifelerinin hakimiyet yıllarında faaliyet sahalarını artıran bu kavim, gerek merkezde ve gerekse eyaletlerde önemli mevkilere tayin edilmişlerdir. Türklerin orduda hizmet etmesi Me'mûn ve Mu'tasım döneminde zirveye ulaşmış ve bu ordu özellikle Mu'tasım'ın erken dönemlerinde yavaş yavaş meydan ordusu haline gelmiştir. Neticede büyük bir güç haline gelen Türk ordusu için Mu'tasım yeni bir şehir kurmuş ve hilafet merkezini de yaptırdığı bu kente, yânî Sâmerâ şehrine aktarmıştır. Burada büyük bir Türk kitlesi oluşmuştur. Bu, Yakın Doğu İslâm dünyasında görülen ilk Orta Asya Türk varlığı olmuştur.

İslâm toplumunda görülün bu ilk Türk varlığı, H.232-334/M.847-945 yılları arasında yüzyıl boyunca devam edecek olan, Selçuklu öncesi Abbâsî toplumunda görülen "İlk Türk Nüfûzu" dönemi olmuştur. Beş asır gibi uzun bir süre devam eden Abbâsî İmparatorluğunun² bu yüzyılı, üzerinde tam bir ittifak sağlanamamış olsa da bir kısım tarihçilerce³ "İkinci Abbâsî Devri" olarak adlandırılmıştır. Bu devreyi bazı tarihçiler erken başlatıp erken bitirmişlerdir.⁴ Onlara göre bu dönem, halifelik merkezinin Bağdat'tan Sâmerâ'ya taşınması (H.221/M.836) ile başlamıştır. Bu tarihi bir gerçektir ama, bu tarihlerde hâlâ siyasî otorite halifelerin elindedir. İktidara getirilmeye daha önceden uygulanan veliahtlık sistemi devam etmekte idi. Türklerin etki alanları sınırlıydı. Halbuki Mütevekkil ile başlayan devre, siyasî otoritenin halifelerin elinden çıkıp Türklerin eline geçtiği bir dönemi kapsamaktadır. Nitekim Mütevekkil Dönemi (H.232-247/M.847-861) ile başlayan ikinci dönemde Türk nüfûzu artmış ancak halifenin gücü yok olmaya başlamıştır.⁵ Günümüz tarihçilerinin⁶ de belirttiği

¹ Bu makale ŞEN, Mehmet Emin, "Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler" (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman Prof. Dr. İsmet Kayaoğlu, S.Ü.S.B.E., Konya, 2008) isimli doktora tezinin bir bölümünden yararlanarak kaleme alınmıştır.

² Abbâsî Devleti tarihi hakkında yapılan tasnif ve referanslar için bak. Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divânlar* (132-232/750-847), Ankara 1997, s. 9-10; Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi* (232-247/847-861), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 33-34

³ Ömer Ferruh, *Tarihü'l-Edebi'l-Arabi*, I-III, Beyrut, 1975, II, 33-34 Bu tarihleri kabul etmekte ve bu dönemi Türk Nüfûzu dönemi olarak adlandırmaktadırlar. Bak. Hasan İbrahim Hasan, *Tarihü'l-İslâm*, I-IV, Kahire, 1968; Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsî's-Sânî*, Kahire, 1975, s. 12.

⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, s.80

⁵ Hasan A. M.-Ahmed İ.Ş., *el-A'lemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Kahire, thz., s. 329

⁶ Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, terc.Neşet Çağatay, Ankara, 1954, s. 138; Şevkî Dayf, a.g.e., s. 12; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979, s.116

gibi ikinci Abbâsî dönemine kadar artmakta olan Türk nüfûzu bu dönemden itibaren artık kesin ve açık bir şekilde kendini göstermiştir. Çalışmamızın başlangıç noktasını, Arap tarihçilerin de kabul ettiği⁷ Türklerin kesin olarak her şeye hükmettikleri bir tarih olan H.232/M.847 yılı belirleyecektir.

Halifelik merkezinin H.278/M.892 yılında Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşınması ile Türk Döneminin bittiğini kabul eden tarihçiler⁸ bulunsa da, biz bu tarihte Türklerin döneminin bitmediğini kabul etmekteyiz. Çok kısa bir süre Halife Müktefî döneminde Türkler eskisi gibi her şeye hükmetme gücünü kaybetmiş olsa da, hâlâ askerî ve idarî noktalarda söz sahibiydiler. Bu halifenin komutanları da Türk'tü. Müktefî'nin hilafet merkezini tekrar Bağdat'a taşıma girişiminde bulunduğu dair bilgi,⁹ Türklerin gücünün bitmediğinin apaçık bir göstergesidir. Halife Muktedir'in iktidara getirilmesiyle yeniden Türklerin her şeye hükmetmeye başladıklarını, Türk komutanların Emîrû'l-Ümerâ unvanını kullandıklarını görmekteyiz. Yine bu tarihlerde 15 yıl gibi bir süre Abbâsileri Türk Emîrû'l-Ümerâlar yönetmiştir. Bu sebeplerden ötürü Türk Dönemi, Arap tarihçilerin de kabul ettiği¹⁰ Büveyhîlerin, Türklerin elinden gücü aldıkları bir tarih olan H.334/M.945 yılına kadar götürülmüştür. Dolayısıyla çalışmamızın bitiş noktasını bu tarih belirlemiştir. Türklerin her şeye güçlerinin yetmesi ve hiçbir şeye hükmedememeleri gibi iki husus dikkate alınca "İlk Türk Nüfûzu Dönemi" H.232/M.847 yılında başlamakta H.334/M.945 yılında bitmektedir. Çalışmamız da bu dönem zarfındaki Türklerin idarî ve malî kadroda almış oldukları görevler olacaktır.

Emevîler zamanında Irak'a gelmeye başlayan ve Abbâsiler devrinde çoğalarak siyasî ve askerî cephelerde büyük kuvvet ve tesirler gösteren, idareyi ellerine alıp ve uzun müddet yönetim gücünü elinde tutan Türkler, bugün dahi Irak'ın muhtelif yerlerine yayılmış bulunmaktadır. Selçuklulardan evvel Orta Asya'nın farklı bölgelerinden toparlanıp Bağdat'a getirilen binlerce Türk askerler, Abbâsiler devrinde orduyu ellerine almış ve önemli bir güce ulaşmışlardır. Türkistan bozkırlarından getirilip birbirlerini tanımayan, ilk defa Bağdat'ta bulunan, farklı komutanların komuta kademesinde hareket eden bu Türklerin idarî ve malî kadrolara gelmeleri elbette zaman almıştır.

Bu süreci şu örnek açıkça ortaya koymaktadır. Abbâsî ihtilalinde önemli rol oynayan dâîlerden¹¹ Türk Komutan Muhammed b. Sûl, Halife Ebû'l-Abbas tarafından Musul valiliğine atanmıştı.¹² Ancak Musul halkı azad edilmiş bir kişiye

⁷ Şevki Dayf, a.g.e., s. 15; Mahmut Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut, 1991, VI, 71

⁸ Yıldız, a.g.e., s. 80

⁹ Taberî, *Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir*, (ö.310/922): *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut, 1967, X, 98.

¹⁰ Hasan İbrahim, Hasan, *Târîh*, III, 389-431

¹¹ Yazarı Meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk. Abdülaziz ed-Dûrî, Ürdün, 1970, s.221

¹² İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezeri, (ö. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, I-XIII, Beyrut, 1965, V, 419

itaat edemeyeceklerini bildirerek itiraz ederler, bunun üzerine Ebû'l-Abbas, Muhammed b. Sûl'u Musul valiliğinden almak zorunda kalır. Onu Azerbaycan valiliğine atar.¹³ Burada gördüğümüz gibi ilk Abbâsî halifeleri, Türk komutanları idarî kadrolarda görevlendirmek istemişler ancak büyük tepkiyle karşılaşmışlardır. Türkler, bu görevleri sadece kendilerinin yoğun yaşadığı bölgelerde yapma imkanı bulmuşlardır. İlerleyen zamanda bu durum tersine dönmüş, özellikle araştırmamıza adını verdiğimiz bu "İkinci Abbâsî Devri" nde idarî ve malî kadroların çoğu Türk komutanlar ve siyaset adamları tarafından deruhte edilmiştir. Bu dönemde Türkler sade bir asker olmaktan çıkıp idareye bizzat yön veren güç durumuna gelmişler

I. İDARÎ VE MALÎ KADROLARDA TÜRKLER

Mu'tasım'ın hükümdarlık yıllarından itibaren Türk komutanlar, Sâmerâ döneminde çeşitli mevkilere getirilmişlerdir. Bu mevkiler genellikle alakalı idi. Türklerin genellikle ilgili yürüttükleri hâciblik, şurta ve berid teşkilatları, aynı zamanda idarî görevleri de içlerinde barındırmaktaydı. Artık askerî kadrolarda büyük hizmetleri olan Türklerin, idarî kadrolara da el atma zamanı gelmişti. Askerî başarı, ardından idarî başarıyı getirmişti. Türkler sadece, bu günkü tabiriyle Genelkurmaylık görevlerinde değil, vilayetlerdeki valilikleri ve komutanlıkları da ellerine almaya başlamışlardı. Kısaca Türkler, Günaltay'ın ifadesiyle sade bir asker olmaktan çıkıp, idareye bizzat yön veren güç durumuna gelmişlerdi.¹⁴

Batılı araştırmacı Gordon¹⁵ "Bağdâdî Türkleri" olarak adlandırdıkları bu Türklerin elinde bulundurdukları makamlar hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Onun anlatımına göre; Türk liderleri günümüz araştırmacılarının sandığının aksine Abbâsîlerin idarî yapısında daha etkin rol oynamışlardır. Kaynaklara göre pek çok etkin Türk birden fazla makamı elinde bulundurmuş, bazen hem sivil hem de askerî makamlarda çalışmışlardır. Eşnas, İnak, Boğa ve Musa bu kişilere örnektir.

Bu dönem içerisinde Türklerin çok değişik idarî mekanizma içinde almış olduğu görevler bulunmaktadır. Bu görevler vezirlik, hâciblik ve valilik olarak üç grupta ele alınacaktır.

I. 1. Vezirlik

Taşra teşkilatında olduğu kadar çok olmasa bile Türklerin, merkezi yönetimde de istihdam edildikleri görülmektedir. Askerî kadrolarda ve eyalet idarelerinde geniş ölçüde görev alan Türklerin, merkez teşkilatında fazla gözükmeleri dikkat çekmektedir. Vezirlik ve katiplik gibi kadrolarda, iki aile müstes-

¹³ İbn A'sem, *el-Futûh*, Beyrut, 1986, II, 235

¹⁴ Günaltay, M. Şemseddin, "Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, 1942, c. VI. S.23-24, s. 205.

¹⁵ Matthew Gordon, "The Commandars of the Samarran Turkish Military. The Shaping of a Third/Ninth Century Imperial Elite" in *A Medieval Islamic City Peconsider Edidet by Chase F. Robinson*. Oxford, 2001, s. 135

na, Türkler vazife almamışlardır. Bunlar, Hâkan ve Sûlî aileleridir.

Abbâsiler, iktidara gelince idarî kadrolarda ilk önce İranlıların etkisinde kalmış ve muhtemelen onların tesiriyle de vezirlik müessesesini¹⁶ kullanmaya başlamışlardır. Ebû Seleme ve Bermekîler gibi bir çok İranlı bu makama gelip Abbâsî Devleti tarihinde önemli roller oynamışlardır. Abbâsiler zamanla İranlı unsurların önüne Türkleri geçirmişlerdir. Türklerin bu merkezi yönetim görevlerinden vezirlik içinde hemen değerlendirilmediğini görmekteyiz.

Bu görevleri üstlenebilmek için, gerekli şartlar ve yeteneklerin neler olduğu göz önüne alınırsa, Türklerin merkez teşkilatına neden daha fazla nüfûz edemedikleri anlaşılacaktır. Devlet divanlarında hiç şüphesiz Arapça konuşuluyor ve yazılıyordu. Bunun yanında, bu divanlarda çalışabilmek için belli bir kültür seviyesine ulaşmak gerekiyordu. Halbuki Türkler, girdikleri bu yeni muhitin tamamen yabancıları idiler. Büyük gruplar halinde Abbâsî Devletinin hizmetine girdikleri zaman, Arab cemiyeti ile karışıp bozulmamaları için tamamen tecrit edildiklerini ve özel olarak getirilen Türk kızları ile evlendirildiklerini kaynaklardan anlamaktayız. Bu hususa özen gösteren halifeler, muhtemelen bu uygulamalarıyla Türklerin askerî özelliklerini kaybetmemelerini arzu etmişlerdir.

Az da olsa zamanla Arapların ve İranlıların yanında, Türklerin de vezaret makamına getirildiklerini görmekteyiz. Abbâsî Devleti tarihinde vezir olan ilk Türk, Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'dır. O, bu makama gelmeden önce değişik küçük memuriyetlerde bulunmuş, daha sonra onu, Mütevekkil H.236/M.850 yılında katip edinmiştir.¹⁷ Halife Mütevekkil, Ubeydullah'ı kısa bir süre katiplik görevinde tuttuktan sonra vezirliğe getirmiştir.¹⁸ Ubeydullah, bu görevi Mütevekkil'in hilafeti süresince devam ettirmiştir.

Ubeydullah'ın ailesinin Abbâsiler içine ne zaman katıldığına dair her hangi bir bilgiye sahip değiliz. Vezirlik makamına gelebilecek seviyeye gelen bu kişinin, erken dönemlerde Abbâsîlere katıldığı ve saraya yakın bir çevrede yetişmiş olma ihtimali oldukça yüksektir. Onun ceddî Hakan, aslen Merv'li olup Ezd Kabilesi'nin mevlasıdır. Abbâsî halifelerinin hizmetinde bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Oğlu Yahya, Halife Me'mûn devrinde, Hasan b. Sehl'in katibi idi.¹⁹ Yahya b. Hakan, daha sonraları Mütevekkil devrinde, Fazl b. Mervan'ın azli üzerine, H.233/M.848 Dîvânu'l-Harac'a tayin edildi.²⁰

Ubeydullah'tan sonra vezirlik yapmış olan Türklerden birisi de, yine erken dönemlerde Abbâsîlere katıldığını tahmin ettiğimiz Türk komutanlarından Ota-
miş'tir. Müstaîn kendini iktidara taşıyan Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağîr ve Otamış

¹⁶ Abbâsî devlet teşkilatında vezirlik müessesesinin kuruluş ve gelişmesi hakkında bkz. Sourdel, Dominique, *Le Vizirat Abbaside*, Damas, 1959-60, de 749 a 936.

¹⁷ Taberî, IX,185; İbnü'l-Esîr, VII, 56.

¹⁸ Taberî, IX, 186; İbnü'l-Esîr, VII,56; Sourdel, *Vizirat*, I, 277.

¹⁹ Sourdel, *Vizirat*, I, 273.

²⁰ Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih, (ö.284/897): *Târihu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1965, II, 487; Taberî, IX, 162; İbnü'l-Esîr, VII, 39.

arasından sonuncusu olanı vezir tayin etmiştir.²¹ Müstaîn'in, bu üç komutan arasından Otamış'ı vezir tayin etmesi, onun bu görevi yerine getirebilecek kapasitede olduğunu göstermektedir. Matthew Gordon,²² bu görevlendirmenin Müstaîn'in Türk liderliğini bölme girişimi olabileceğini belirtmektedir. Ayrıca bu durumu, zorda kalan halifelerin Türk liderler karşısında nasıl genç Türk memurların arka çıkmasına muhtaç hale geldiklerini göstermek açısından ilginç olduğu şeklinde bir yorum daha getirmektedir. Bu yorumların birincisine katılmak oldukça zordur.

Otamış'ın aşırı zenginliği, Vasîf ve Boğa gibi Türk komutanların kıskançlığını üzerine çekmiş ve nihayet kendi soydaşları tarafından H.249/M.863 yılında öldürülmüştür.²³ Türklerden vezirlik makamına ilk gelen kişi olan Ubeydullah b. Yahya b. Hakan, H.257/M.870 yılında Mu'temid'in halife olmasından sonra ikinci kez bu makama gelmiştir. Şöyleki, Taberî²⁴ bu yeni vezirin ismini Abdullah olarak vermektedir. Yine aynı müellife göre²⁵ Ubeydullah'ın Abdullah adında bir kardeşi de vardır. Mes'ûdî ile bu devir olaylarını Taberî'den özetle nakleden İbnü'l-Esîr, Mu'temid'in vezir tayin ettiği şahsın Ubeydullah olduğunu bildirmektedirler.²⁶ Daha sonra gelen müellifler de, Taberî'nin aksine, Mu'temid'in vezir tayin ettiği şahsın Ubeydullah olduğunda ittifak halindedirler.²⁷ Biz de bu konuda, Taberî'nin dışındaki kaynaklara itibar etmekteyiz.

Türkler bu makama geldikleri gibi, bu makama getirilecek kimseleri belirleme konusunda da söz sahibi idiler. Mu'temid'in veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hakan H.263/M.876 yılında vefat edince, Mu'temid, Hasan b. Muhalled adında birisini vezir tayin etmişti. Türk komutan Musa b. Boğa'nın Sâmerâ'ya gelmesi üzerine bu kişi kaçıp gizlenmiş ve yerine Musa b. Boğa'nın uygun gördüğü Süleyman b. Vehb vezir tayin edilmiştir.²⁸ Musa'nın gelmesiyle birinin kaçması diğerinin atanması gibi iki olayın peş peşe olması, onun atama öncesi bu konudaki fikrinin merkeze ulaştırıldığını göstermektedir. Merkezi yönetimin bu hususta Musa'dan her hangi bir görüş istemediği de bu bilgiden anlaşılmaktadır. Aksi halde onun isteğine karşı hareket edemezlerdi.

Halife Mu'tazid döneminde de vezirlik atamasında Türk komutan Bedr'in etkisini görmekteyiz. Vezir Ubeydullah H.288/M.901 yılında vefat edince,

²¹ Taberî, IX, 256; İbnü'l-Esîr, VII, 117.

²² Matthew S. Gordon, *The Breaking of A Thousand Swords A History of the Turkish Military of Samarra*, Newyork, 2003, s. 94

²³ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496; Taberî, IX, 263; İbnü'l-Esîr, VII, 123; Sourdel, *Vizirat*, I, 291

²⁴ Taberî, IX, 474.

²⁵ Taberî, IX, 474.

²⁶ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî (v. 345/956): *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut, trs, s. 368; İbnü'l-Esîr, VII, 235

²⁷ İbn Abd Rabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed en- Endelûsî (ö.328/939 *el-İkdu'l-Ferid*, I-VII, Kahire, 1948, V, 122; İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, (ö. 709-1309), *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966, s.414

²⁸ Taberî, IX, 532; İbnü'l-Esîr, VII, 309.

Mu'tazîd, Ahmed b. Muhammed b. el-Furat'ı vezir yapmak istemişti. Ancak Bedr, Ubeydullah b. Süleyman b Vehb'in oğlu Kasım'ın getirilmesinin daha uygun olduğu görüşünde ısrar edince Mu'tazîd, Bedr'in tavsiyesine uymak zorunda kalmıştır.²⁹

Bundan sonra bu makama Türklerden Ubeydullah b. Hakan'ın torunlarının geldiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Halife Muktedir iktidara gelince muhtemelen çevresindeki etkili Türk komutanların da tesiriyle Ebû Ali Muhammed b. Yahya b. Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân'ı, H.299/M.911 yılında vezirliğe tayin etti.³⁰ Dedesi Ubeydullah kadar başarılı olamayan Ebû Ali, Halife Muktedir tarafından H.301/M.913 yılında görevden alınmıştır.

Yine Muktedir'in iktidarında İbnü'l-Furât'ın vezaretten azledilmesinden sonra Ebû Ali el-Hâkânî'nin oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah b. Yahya b. Hakan et-Türkî, H.312/M.924 yılında vezir tayin edilmiştir.³¹ Onun vezir olmasına Mûnis el-Hâdım, Hârûn b. Garîbu'l-Hâl ve Nasr el-Hâcib gibi Türk komutanlar etkili olmuşlardır. Zamanla bunların da desteğini kaybeden Ebû'l-Kasım bu görevinden alınmıştır.

Türk komutanların çok etkili olduğu dönemlerde üst düzey bürokratların atamalarıyla da bizzat ilgilendiklerini görmekteyiz. Nitekim Muktedir Türk komutanlardan Mûnis³² ve Nasr el-Hâcib ile vezirliğe atamada istişare etmiş, Nasr'ın tavsiyesi olan Ali b. Mukle'yi H.316/M.928 yılında vezir tayin etmiştir.³³

Vezirlik makamından daha yetkili bir mevki olan Emîrû'l-ümerâlık görevinde de Türkleri görmekteyiz. Bu görevi ayrı bir bölümde ele almadığımız için, Türklerden bu görevi üstlenenleri burada ele alacağız. Merkezi otoritenin zayıflaması ve halifelerin eyaletlere söz geçirememesi nedeniyle otorite zaafiyetini bertaraf etmek isteyen Halife Râzî, H.324/M.936 yılında işlerin tamamen bir durgunluk noktasına ulaştığında Ebû Bekr Muhammed b. Râik el-Hazarî ile işbirliği yapmak zorunda kalır. Halife onu Bağdat'a es-Sâciyye askerlerinin başına getirmiş, bütün ordu komutanlığını ona verip onu Emîrû'l-Ümerâ yapmıştır.³⁴ Halife Râzî Emîrû'l-Ümerâyı ordu komutanlığı, divanların başkanlığı, berid teşkilatının idaresi, valiliklere ve yüksek dereceli memurluklara atama gibi idarî, askerî ve mali işlerde büyük yetkilerle donatır. Ayrıca ismi hutbelerde halifenin adından sonra zikredilmekteydi. Abbâsî Devletinde, divanları günümüz bakanlıklarına benzetirsek Emîrû'l-Ümerâlığı da başbakanlığa benzetebiliriz.

Böylesi büyük yetkilerle donatılan "Emîrû'l-Ümerâlık" makamı, zamanla onu elde etmek isteyen kişiler arasında büyük mücadelelere sahne olur. Bu

²⁹ İbnü'l-Esîr, VII, 510.

³⁰ Taberî, X, 143; İbnü'l-Esîr, VIII, 65; Sourdel, *Vizirat*, I, 305.

³¹ Taberî, XI, 243; İbnü'l-Esîr, VIII, 150.

³² Yiğit, İsmail, "Mûnis el-Muzaffer", *DİA*, XXX1, İstanbul 2006, s.148

³³ Taberî, XI, 258; İbnü'l-Esîr, VIII, 183.

³⁴ İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (ö.421/1030): *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem*, I-II, Mısır, 1914 ayrıca (nşr. Leone Caetani), V, Leiden 1913, I, 351; İbnü'l-Esîr, VIII, 322.

mücadele devrin Türk komutanları arasında vuku bulur. İbn Râik'in olaylara hakim olamaması, devrin önemli bir diğer Türk komutanı Beckem'in yükselişine zemin hazırlamış ve nitekim Beckem, Bağdat'a gelip olaylara hakim olması üzerine, Halife Râzî, İbn Râik'in yerine H.326/M.938 yılında Beckem'i Emîrül-Ümerâ olarak tayin etmiştir.³⁵

Beckem'den sonra bu makama H.330/M.941 yılında tekrar İbn Râik, bundan sonra da Hamdânîlerden Seyfûddeve çok kısa bir süre getirilmiştir. H.331/M.942 yılında Türk komutan Tüzün'ün Bağdat'a girmesi ve olaylara hakim olması üzerine, Halife Müttakî onu Emîrül-Ümerâ makamına tayin etmiştir.³⁶ Tüzün'ün H.334/M.945 yılında Bağdat'taki evinde vefat etmesinden sonra da yine bu göreve Tüzün'ün katibi Türk İbn Şîrzâd geçmiştir.³⁷

1. 2. Hâciblik

Merkez teşkilâtındaki diğer bir önemli görev de hâciblikti. Emevîler devrinde saray hayatının başlamasıyla, Sâsânî ve Bizans tesiriyle İslâm devlet teşkilâtına girdiği anlaşılan hâciblik makamına halifenin en mahremi ve itimadını kazanmış şahıslar tayin edilmekte idi. Azil ve tayinlerde rolleri büyüktü.³⁸ Hâcib, halifeyi suikastlara karşı koruma ve halifenin tüm saray işlerini yapma gibi görevleri yerine getirmekteydi.

Türk komutanların hâciblik yaptığı devrede durum biraz daha değişik mahiyet arz etmektedir. Halife Mütevekkil ile beraber Türklere karşı itimatsızlık ve hatta onlarla mücadele dönemi de başlamıştı. Buna rağmen, Sâmerâ devrindeki bütün halifelerin hâciblerinin Türk olması, bu makama yapılan tayinlerin, halifelerin arzusu ile değil, başka tesirlerle gerçekleştiği kesindir. Bu tesirin ise Türklere geldiği kuvvetle muhtemeldir. Halifelerin arzuları hilafına hâciblik makamına Türklerin tayin edilmeleri, sarayın ve sivil kadroların onlar vasıtasıyla bir çeşit kontrol altında tutulması anlamına gelmektedir.

Sâmerâ dönemi Türk komutanlarını inceleyen Batılı araştırmacı Matthew Gordon³⁹ bu konuya dikkat çekerek, hâcibliğin sadece iki özelliğinden yola çıkarak, bu görevin elinde önemli bir güç bulundurduğunu belirtmektedir. Birincisi; Hâcib olarak çalışan kişiler halifeye çok yakın yaşamışlar ve erkânın güvenliğinin sağlanmasında etkin rol oynamışlardır. Sâmerâ Türklerinin esasında saray muhafızları olarak tutulduklarından bu makama getirilmeleri doğaldır. İkincisi; Hâciblerin halifeyle, sarayla ve halifenin danışmanlarıyla doğrudan ilişki kurma hakları vardır. Bu nedenle hâciblerden hem devlet içinde hem de yöneticiler arasında yaşanan gelişmelerden haberdar olmaları beklenir, dolayısıyla hâcibler büyük olasılıkla karar alma aşamalarında etkin rol oynamış olabilirler.

³⁵ Taberî, XI, 316; İbnü'l-Esîr, VIII, 346.

³⁶ Taberî, XI, 338; İbnü'l-Esîr, VIII, 399.

³⁷ Taberî, XI, 352; İbnü'l-Esîr, VIII, 448

³⁸ Fuat Köprülü, "Hacib", İA. İstanbul, 1964, V, 175

³⁹ Gordon, Matthew, in A Medieval, a.g.m., s. 125.

Türklerin ilk defa Halife Mu'tasım zamanında hâciblik vazifesine getirildiği görülmekte ve kaynaklar, onun hâcibleri arasında Vasîf, Sima, Eşnas ve İnak gibi Türk komutanları belirtmektedirler.⁴⁰ Mu'tasım'dan sonraki halifelerin hemen hepsi, hâciblerini Türkler arasından seçmişler veya seçmek zorunda kalmışlardır. Halife Vâsık zamanında da hâciblik görevini İnak yürütmekte idi. Bazı kaynaklarda halife Vâsık'ın hâcibleri arasında İnak'ın yanında Vasîf'in de ismi geçmektedir.⁴¹

İncelenen dönemde Mütevekkil kendinden sonra en yetkili makam olan hâciblik görevine İnak'ı getirmiştir.⁴² İnak, H.234/M.849 yılında hacca gitmek için Mütevekkil'den izin isteyince, Halife bu isteği büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir. Halife böylece Türk komutanlarından kurtulacağını zannediyordu. İnak oradan ayrılınca, hâciblik görevi yine bir Türk olan Vasîf'e devredilmişti.⁴³ Tabi bu durumu Türklerin nüfuzunun oldukça etkili olması ile açıklayabiliriz.

Muntasır devrinde hâciblik görevini Boğa es-Sağır ve Vasîf yerine getirmişlerdir.⁴⁴ Boğa es-Sağır'ın İnak'ın öldürülmesinden itibaren Vasîf'le beraber bu görevi, Mütevekkil'in son zamanlarından Muntasır ve Müstaîn devirlerine kadar devam ettirdikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁴⁵ Muntasır H.248/ M.862 yılında vefat ettikten bir gün sonra Türk Komutanlar Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağır, Otamış sayesinde Müstaîn, halife olmuştu. O da Otamış'ı vezir tayin etmiştir.⁴⁶ Otamış'ın Hâciblik görevi de üstlendiği kaynaklarda geçmektedir.⁴⁷ Ancak Müstaîn'in hâcibliğini Boğa es-Sağır ve Vasîf yapmıştır.

Müstaîn ile Mu'tezz arasındaki hilafet mücadelesinde, Müstaîn'in tarafını tutan Vasîf ve Boğa es-Sağır, Mu'tezz'in halife olmasıyla mevkilerini kaybetmişlerdir. Onların ortadan kaldırılmasına rağmen yine bu vazifeye Türkler atanmıştır. Mu'tezz devrinde Hâciblik görevini Salih b. Vasîf ve Bayıkbey yapmıştır.⁴⁸

Mu'tezz'den sonra halife olan Mühdedî'nin ilk zamanlarında hâcibler arasında bir değişiklik olmadı. Salih b. Vasîf ve Bayıkbey'in öldürülmeleri üzerine Musa b. Boğa el-Kebîr bu makama tayin edildi.⁴⁹ Halife Mu'temid döneminde Muvaffak'ın tam manasıyla devlet idaresine hakim olmasına rağmen, Mu'temid'in hâcibliklerini Yarcuh et-Türkî, Hotarmış ve Begtemir gibi Türk komutanlar yapmışlardır.

⁴⁰ Ya'kübî, *Tarih*, II, 471; İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V, 121.

⁴¹ Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 361; İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V, 121.

⁴² Taberî, IX, 166; İbnü'l-Esîr, VII, 43.

⁴³ Taberî, IX, 170; İbnü'l-Cevzi, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö. 597/1201): *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (Neşr. Muhammed -M. Abdülkadir Ata) I-XVIII, Beyrut, 1992, VII, 209; İbnü'l-Esîr, VII, 45.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 104.

⁴⁵ Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 362; İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V, 123.

⁴⁶ Taberî, IX, 256; İbnü'l-Esîr, VII, 117.

⁴⁷ İbn Abd Rabbih, *el-Ikdu'l-Ferid*, V, 123.

⁴⁸ Taberî, IX, 354; İbn Abd Rabbih, *İkdu'l-Ferid*, V, 124; Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 365; İbnü'l-Esîr, VII, 172.

⁴⁹ Taberî, IX, 381; Mes'ûdî, *Tenbih*, s. 367; İbnü'l-Esîr, VII, 233.

Halife Mu'tazîd döneminde durum yine değişmemiş, onun hâcibliğini Bedr yapmıştır. Bedr, Mu'tazîd tarafından çok geniş yetkilerle donatılmış, memleketin sahibi, halifelîğin her tarafında olup bitenlerden haberdar, hilafet işlerini üstlenmiş, ordu ve komutanları altında bulunduran bir kişi olarak tarif edilmektedir.⁵⁰ Taberî'nin,⁵¹ Bedr'in H.287/M.900 yılında kendi sarayında, halkın özel ve genel işlerini ayrıca haraç ve iktâ işlerini görüşmek üzere birer oturum düzenlediğini bildiren rivâyeti de bu durumu açıkça teyit etmektedir.

Mu'tazîd'in vefatından sonra halife olan Müktefî, hâcib Türk komutan Bedr'den kurtulmak için ondan, İsfahan, Rey ve Cibâl'den tercih edeceği bir yere vali olarak gitmesini istemiş, ancak Bedr bu görevleri kabul etmemiştir.⁵² Bunun üzerine Müktefî, Bedr'in yanındaki Muhammed b. Kümüşçûr,⁵³ Hakan el-Müflihî, Muhammed b. İshak b. Kündâcık ve Hafif Ezgûtekin gibi Türk komutanlara on milyon dirhem miktarında para göndererek yaklaşık otuz komutanı yanına çekmeyi başarmış,⁵⁴ böylece Bedr'in öldürülmesi gerçekleştirilebilmiştir.⁵⁵ Bedr öldükten sonra hâcib olarak Müktefî'nin yanında görevlendirilen her hangi bir kimseye kaynaklarda rastlamamaktayız. Müktefî'nin yanında görev alan birçok Türk komutan bulunmaktadır. Ancak bunlardan herhangi birini hâcib olarak belirtmek oldukça zordur. Buradan, Halife Mütevekkil'den beri hâciblik makamını elinde bulunduran Türklerin kısa bir süre bu görevden uzaklaştırıldıklarını anlamaktayız. Halife Müktefî'nin dirayetli bir komutan olmasından dolayı hâcib görevlendirmiş olabileceği ihtimali oldukça yüksektir.

Muktedir iktidara geldiği zaman, Türkler tekrar bu görevi ele geçirmişlerdir. Bu göreve Nasr el-Hâcib gelmiş ve uzun süre bu görevde kalmıştır. Nasr el-Hâcib H.316/ M.928 yılında Karatâiler üzerine giderken yolda ateşli bir hastalığa tutulmuş, yerine Ahmed b. Kayılgı'ı görevlendirmiştir. Nasr ölünce yerine ordu komutanlığına Hârûn b. Garîb tayin edilmiş ve Muktedir'in Hâcibliğine de Nasr'ın oğlu Ahmed getirilmiştir.⁵⁶

Râzî, H.322/M.933 yılında Muhammed b. Râik'e haber gönderip onu Hâcib yapmak üzere görevlendirmek istediğini bildirmişti.⁵⁷ Bedr el-Harşenî, Halifenin hâcibliği görevinden azledilerek yerine H.330/M.941 yılında Selâme et-

⁵⁰ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, (ö. 345/956): *Mürûcû'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevher*, thk. Müfîd Muhammed Kamîha, I-IV, Beyrut, 1987, IV, 232.

⁵¹ Taberî, X, 75

⁵² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 277; İbn Miskeveyh, V, 27.

⁵³ Elçibey Ebülfez bu kişiyi gümüşgöz olarak okumaktadır. Bak. Elçibey Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti* 868-905), (Türkiye Türkçesine Çeviren ve Redaksiyon: Selçuk Alkin), İstanbul, 1997, s. 132.

⁵⁴ Taberî, X, 90; İbn Miskeveyh, V, 26; İbnü'l-Esîr, VII, 518.

⁵⁵ Taberî, X, 92; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, IV, 277; İbn Miskeveyh, V, 29; İbnü'l-Esîr, VII, 518.

⁵⁶ Taberî, XI, 256; İbnü'l-Esîr, VIII, 187.

⁵⁷ Taberî, XI, 287; İbnü'l-Esîr, VIII, 283.

Tulunî tayin edilmiştir.⁵⁸ Bundan sonra bu makam “Emîrü'l-Ümerâlık”ın gelmesiyle özelliğini kaybetmiştir.

I. 3. Valilik

Askerî hayata hakim olan Türklerin taşra teşkilatında almış olduğu görevlerden en önemlisi valilikti. Bu dönem zarfında isyanları bastırmak için bölgeye gönderilen Türk komutanlar görmekteyiz. Bunlar, sadece isyanları bastırmak üzere görevlendirilmemişler aynı zamanda gittikleri yerin yönetim görevini de üstlenmişlerdir. Bunlar için Gordon⁵⁹ “bir çeşit askerî vali” tabiri kullanmaktadır. Bunlar, hem merkezde birlik kumandanlığı vazifesinde bulunuyorlar ve hem de bir eyaletin valiliğini deruhte ediyorlardı. Bu tip valiler, daha ziyade halife nezdinde çok itibarlı olan büyük kumandanlar arasından seçilmekte idi. Bu valilerin esas görevi, ordu kumandanlığı olduğu için umumiyetle tayin edildikleri vilayetlere gitmeyip, vekillerini göndermişlerdir. Büyük bir olay meydana geldiğinde, valisi buldukları bölgelere gidiyorlar ve sükunet tekrar sağlandıktan sonra merkeze dönüyorlardı. Bunun dışında memleketin herhangi bir yerinde bir isyan çıktığı zaman isyanın bastırılması için görevlendirilen kumandan, aynı zamanda o vilayetin valiliğine de tayin ediliyordu. Bundan maksat, böyle tehlikeli bir zamanda askerî ve sivil idarenin tek elde toplanmasıdır. Bu tip valiler de isyanın bastırılmasından sonra merkeze dönmekte idiler. Türklerin bu dönem içinde elinde bulundurdukları valilikler üç bölgede ayrı ayrı ele alınacaktır.

I. 3. 1. Mısır Valileri

Türkler Mısır'ın valiliğini Mu'tasım zamanından beri sürdürmekte idiler. Mu'tasım, halife olduğu zaman kendisinden boşalan Mısır valiliğine, H.219/M.834 yılında, Eşnas et-Türkî'yi tayin etti.⁶⁰ Türkler arasından bu türde bir görevlendirme alan ilk kişi Eşnas'tır. Eşnas 11 yıl boyunca Mısır'ı yönetmiştir. Bu mühim bölgenin idarî işlerine doğrudan müdahale ettiğine dair bir kayıt bulunmasa da atadığı bir dizi yerel yöneticinin varlığı onun Sâmerâ bürokrasi çevreleriyle yakın ilişki içinde bulunduğunu kanıtlar, yöneticileri bu çevreden seçmiştir. Bu yöneticiler arasında Eşnas'ın en iyi ilişkiler ağına sahip olduğu kişi İbnü'l-Hâsib olarak göze çarpar. Eşnas'ın askerî ve idarî gücüne bakıldığında Sâmerâ bürokrasisine olan yakınlığı anlaşılır. Eşnas bu mevkide ömrünün sonuna kadar (H.229/M.844) kalmıştır.

Eşnas'ın ölümü üzerine onun bütün vazifeleri İnak'a verildiğinden, Mısır valiliği de tabiatıyla ona intikal etti.⁶¹ İnak da, Eşnas gibi Mısır'ı vekilleri vasıtasıyla

⁵⁸ Taberî, XI, 334; İbnü'l-Esîr, VIII, 391.

⁵⁹ Gordon, a.g.m., s. 132.

⁶⁰ Ya'kübî, *Tarih*, II, 473; el-Kindî, Ebü Ömer Muhammed b. Yûsuf, (ö.350/961): *Kitâbu'l-Vulât ve'l-Kitabu'l-Kudat*, (Neşr. Rhuven Guest), Beyrut, 1908, s. 194; İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf b. İbn Tağrıberdî, (ö.874/1469): *en-Nucûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire, 1963, II, 229.

⁶¹ Ya'kübî, *Tarih*, II, 474; Taberî, IX, 166; İbnü'l-Esîr, VII, 43, İbn Tağrıberdî, *Nucûm*, II, 255.

idare etmiştir.⁶² Merkezdeki askerî kudretleri yanında, bir eyalete sahip olan ve buranın gelirinin bir kısmını alan Türk kumandanları yavaş yavaş halifeler için tehlike teşkil etmeğe başlamıştı. Eşnas'ın valiliğinde bu husus dikkati çekmedi ise de, Mütevekkil, İnak'ı ortadan kaldırmak istediğinde bu tehlike günyüzüne çıkmıştı. Bundan dolayı Mütevekkil, İnak'ın katlinden sonra muhtemel tehlikeleri de bertaraf etme ümidiyle H.235/M.849 yılında Mısır valiliğine oğlu Muntasır'ı tayin etmiştir. Ancak zamanla Muntasır'ın Türk komutanlarla yaklaşmasından rahatsız olan Mütevekkil'in oğlu ile arası açılır ve onu bu görevden azlederek yerine, yine bir Türk'ü, fakat bir kumandan değil, kendisinin en yakını olan Feth b. Hakan'ı vali tayin eder.⁶³ Feth b. Hakan, beş senelik valiliği sırasında (H.242-247/M.856-861) Mısır işleri ile hiç meşgul olmamıştır. Bu zaman zarfında Mısır'ın idaresini, H.242/M.856 tarihinde nâib tayin edilen Yezid b. Abdullah et-Türkî yönetmiştir.⁶⁴ Yezid, bu görevini H.253/M.867 yılına kadar devam ettirmiştir.

Halife Mu'tezz, Yezid b. Abdullah'ı bir isyanı bastıramamasından dolayı azletmiş yerine Feth'in kardeşi Müzâhim b. Hakan'ı H.253/M.867 yılında Mısır valiliğine tayin etmiştir.⁶⁵ Müzâhim b. Hakan'ın Mısır valiliği H.254/M.868 tarihindeki ölümüne kadar devam etmiştir.⁶⁶ Müzâhim b. Hakan'ın bu sene vefat etmesinden sonra yerine, oğlu Ahmed tayin edildi.⁶⁷ Ancak, onun valiliği çok kısa sürmüştü; ölünce de yerine, Müzâhim ve Ahmed zamanlarında Mısır şurtasının başında bulunmuş olan Uzcür et-Türkî vali tayin edilmiştir.

Türkler'in Abbâsî ordusunda önem kazanmaları ve halifeler ile halifelik mücadelesi verenler arasında belirleyici olmaları, bazı olumsuzluklarla beraber, olumlu neticeler de doğurmuştur. Halife Mu'tezz kendisine suikast tertiplemek isteyen Boğa es-Sağır'e karşı, daha önce kendisine karşı Mustâin ile birlikte hareket eden Bayıkbey'i yanına almak zorunda kalmıştır. Bayıkbey, Boğa es-Sağır'i H.254/ M.868'de⁶⁸ öldürünce, Halife Mu'tezz onu Mısır valiliğine tayin etmiştir.⁶⁹ Bayıkbey de güvenebileceği bir adam aramış ve üvey oğlu Ahmed b. Tolun'u Mısır bölgesini idare etmek üzere göndermiş⁷⁰ ve H.254/M.868 yılında Ahmed b. Tolun Mısır valisi olmuştur.⁷¹

⁶² Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 200; el-Makrîzî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali, (ö. 845/1441): *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, I-II, Bulak, 1270, I, 313.

⁶³ İbn Tağrıberdî, *Nucûm*, II, 313.

⁶⁴ Taberî, IX, 207; İbnü'l-Esîr, VII, 81.

⁶⁵ Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 183.

⁶⁶ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 211; İbn Tağrıberdî, *Nucûm*, II, 337.

⁶⁷ Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 183.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 186.

⁶⁹ Taberî, IX, 329; Belevî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medîni el-Belevî, (ö.340-951), *Sîretü Ahmed b. Tolun*, (tahkik: Muhammed Kürd Ali), Kahire, tarihsiz, s. 33; İbnü'l-Esîr, VII, 187.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, VII, 187; İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406): *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber*, I-VII, Beyrut 1971, IV, 297; Makrîzî, *Hitât*, I, 314.

⁷¹ Taberî, IX, 381; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 212; İbnü'l-Esîr, VII, 188; Safedî, Selâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363) : *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. ve neş. Hellmut Ritter -Franz Steiner →

Mühtedî, H.256/M.870 yılında Bayıkbey'i öldürünce Mısır, Yarcûh et-Türkî'ye intikal etmiş,⁷² o da Ahmed b. Tolun'u buradaki görevinde bırakmıştı.⁷³ Yarcûh et-Türkî ile Ahmed b. Tolun arasında samimi bir dostluk vardı ve aynı zamanda Ahmed damadıydı. Böylece Yarcûh, bütün Mısır'ı Ahmed b. Tolun'un emrine vermiş, Ahmed'in oradaki hakimiyeti tamamen kuvvetlenmiş ve itibarı artmıştır.⁷⁴ Mısır iktâlarının sahibi Yarcûh et-Türkî'nin H.258/M.871 yılında ölümünden⁷⁵ sonra Ahmed b. Tolun buraya tamamen hakim olmuştur.

Ahmed b. Tolun, Mısır'da Türk hakimiyetini tesis etmiş ve bağımsız olarak H.270/M.884 yılında ölünceye kadar da, Mısır valiliği görevini sürdürmüştür.⁷⁶ Ondan sonra yerine oğlu Humâreveyh geçmiştir. Onun da H.283/M.896 yılında öldürülmesi üzerine yerine oğlu Ceys b. Humâreveyh geçmiştir.⁷⁷ Ceys'in ölümünden sonra Mısır genel valiliğine Hârûn b. Humâreveyh atanmıştır.⁷⁸

Hârûn b. Humâreveyh H.291/M.904 yılında amcası oğlu Şeyban tarafından öldürülünce, Mısır genel valiliğine Şeyban geçmiştir. Hârûn'un öldürülmesinden sonra, Şeyban'a güvenmeyen ve artık mücâdele etmenin gereksiz olduğunu düşünen komutanlardan Tuğc b. Cuff, Humâreveyh'in hizmetinde bulunan diğer bazı komutan ve önde gelen kişiler, Muhammed b. Süleyman'a bir mektup yazarak, Hârûn'un öldürüldüğünü ve kendilerine eman verilmesi halinde, Abbâsî ordusunun saflarına katılmak istediklerini bildirdiler. Bu gelişmeler üzerine yarındaki askerler ile Fustat'ta küçük bir direnme gösteren Şeyban daha fazla dayanamayacağını anlayınca, H.292/M.905 yılında Aynu's-Şems'de, Muhammed b. Süleyman'dan eman istemek zorunda kaldı. Muhammed de Şeyban'ın eman isteğini kabul ederek ve Mısır'ı teslim aldı. Sonra da Şeyban, ailesi ve yakınlarıyla Bağdat'a gönderildi.⁷⁹ Böylece Tolunoğullarının Mısır defteri kapanmış oldu.

Bu dönemden sonra H.292-323/M.905-935 yılına kadar Mısır'a atanan toplam on validen sekizi yine Türklerden olmuştur. En-Nûşerî'nin vefatından sonra Ebû Mansûr Tekin el-Hazari, halife Muktedir tarafından H.298/M.910'da Mısır valiliğine tayin edildi. Ebû Mansûr Tekin, H.303/M.915 yılında Mûnis tarafından azledilinceye kadar Mısır valiliğinde kalmıştır.⁸⁰

→ →

Verlag- ve arkadaşları, I-XXIX, Wiesbaden 1962-1997., VI, 430-432; Şinasi, Altundağ, "Tolunlular," İA, XII/1, (İstanbul 1993), s. 430-439; Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun", DİA, II, İstanbul, 1989, 141-143.

⁷² Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 228.

⁷³ Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249.

⁷⁴ Taberî, IX, 329; İbnü'l-Esîr, VII, 228.

⁷⁵ Taberî, IX, 490; İbnü'l-Esîr, VII, 250.

⁷⁶ Taberî, IX, 666; Belevî, *Siretü Ahmed*, s. 343; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 231; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zehab*, IV, 210; İbn ü'l-Esîr, VII, 408-409; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, VI, 430-432; Makrîzî, *Hitat*, I, 321.

⁷⁷ Taberî, X, 45; İbnü'l-Esîr, VII, 477.

⁷⁸ Taberî, X, 47; İbnü'l-Esîr, VII, 477.

⁷⁹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 246; İbnü'l-Esîr, VII, 535; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 139.

⁸⁰ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 267; Makrîzî, *Hitat*, I, 327-328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 171.

Ebû Mansûr Tekin'in azledilmesinden sonra yaklaşık üç aylık dönemde Mısır valiliğini, Halife Muktedir'in komutanlarından olan ve Fatimîlere karşı Bağdat'tan gönderilen ordu komutanı Mûnis et-Türkî yapmıştır.⁸¹ Bundan sonra Mısır valiliğini Zekâ el-A'ver yapmıştır. Bunun yerine H.H.307/M.919 yılında Ebû Mansûr Tekin, Halife Muktedir tarafından ikinci defa Mısır valiliğine atandı. Tekin, H.309/M.921 yılında Mûnis tarafından azledilince görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.⁸²

Mûnis, Tekin'i H.309/M.921 tarihinde azlettikten sonra yerine Ebû Kâbül Mahmud b. Cemal'i Mısır valisi yaptı. Ancak birkaç gün sonra onu da azlederek Ebû Mansûr Tekin'i üçüncü defa aynı ay içinde yeniden atadı. Bundan beş altı gün sonra da bir diğer Türk komutan Hilâl b. Bedr, H.309/M.921 yılında halife Muktedir tarafından vali tayin edildi. Halife Muktedir, Hilal b. Bedr'in olaylar karşısında aczini görünce H.311/ M.923'te azlederek yerine Ahmed b. Kayıglıg'ı atamıştır.⁸³

Mısır'ın durumunun kötüye gitmesi üzerine Halife Muktedir, onu, H.312/M.924 yılında azledip, yerine Ebû Mansûr Tekin'i dördüncü defa Mısır valiliğine atadı.⁸⁴ Halife Muktedir özellikle Mısır ordusunun isteği üzerine onu buraya atamıştır. H.320/M.932 yılında Muktedir'in yerine halife olan Kâhîr de, Tekin'in valiliğini onaylamıştır. Valiliği döneminde Mısır'ı büyük ölçüde istikrara kavuşturan Ebû Mansûr Tekin, H.321/M.933 yılında ölünceye kadar Mısır valiliğini sürdürmüştür.⁸⁵ Ebû Mansûr Tekin'in dördüncü defa ki valiliği yaklaşık 10 yıl sürmüştür. Onun vefat etmesi üzerine yerine oğlu Muhammed tayin edilmiştir.⁸⁶

Muhammed b. Tekin bir ay gibi kısa bir süre Mısır valiliğinin ardından azledilmiş yerine de tekrar Ahmed b. Kayıglıg atanmıştır. Halife Râzî, H.324/M.935 yılında Muhammed b. Tuğc'a elinde bulunan Şâm arazilerine ilâveten Mısır topraklarını da vermiş ve Ahmed b. Kayıglıg'ı Mısır'dan azletmişti.⁸⁷ Muhammed b. Tuğc'un bu valiliği toplam 11 yıl sürmüştür.⁸⁸ İhşidîler Devletini kurarak Mısır'da ikinci bir Türk devletinin kurucusu olmuştur.

Mısır'a bağlı olan diğer bir valilik de Tarsus'tu. Buraya atanan ilk Türk valinin Ahmed b. Tolun olma ihtimali oldukça yüksektir. Çünkü H.242/M.856 yılında Ahmed, Tarsus'a gönderilmiştir.⁸⁹ Ahmed'e verilen bu görev askerî bir görev olarak karşımıza çıkmakta ise de biz bunu valilik görevi olarak değerlendirmeye

⁸¹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 273.

⁸² Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 278; Makrîzî, *Hitat*, I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 195.

⁸³ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 278; Makrîzî, *Hitat*, I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 201.

⁸⁴ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 280; Makrîzî, *Hitat*, I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 206.

⁸⁵ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 281; Makrîzî, *Hitat*, I, 328; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 210.

⁸⁶ İbnü'l-Esir, VIII, 272.

⁸⁷ Taberî, XI, 301; İbnü'l-Esir, VIII, 294.

⁸⁸ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 286; Makrîzî, *Hitat*, I, 329; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 236.

⁸⁹ Taberî, IX, 208; İbnü'l-Esir, VII, 82.

nin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Ahmed burada yedi yıl kalmıştır. Bundan sonra uzun bir süre bu bölgede Türk vali ismine rastlanmamaktadır. Ancak H.256/M.870 yılında daha evvel kısa bir süre Mısır valiliği yapan Erhuz b. Uluğ b. Tarhûn et-Türkî'nin Tarsus valisi olarak adı geçmektedir.⁹⁰

Halife Mu'temid döneminde. H.269/M.882 yılında Tarsus valisi olarak ismi verilen Türk komutan Yazman'ın⁹¹ bu dönemde birçok faaliyeti tespit edilmektedir. Bu kişinin bu bölgeye ne zaman atandığı bilinmese de H.278/M.891 yılında vefat edinceye kadar Tarsus valiliğini sürdürdüğü bilinmektedir. Onun vefatından sonra bu göreve Ahmed b. Togan el-Uceyfi geçmiş fakat Humâreveyh, bir müddet sonra onu bu görevden alarak yerine amcasının oğlu Muhammed b. Musa b. Tolun'u tayin etmiştir.⁹² Yine bu kişinin bu görevinde ne kadar kaldığı tesbit edilememiştir.

Bundan uzun bir süre sonra Tarsus'tan gelen bir hey'etin Mu'tazid'in huzuruna çıkıp başlarına bir vali tayin edilmesini istediklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁹³ Mu'tazid onlara emir olarak H.284/M.897 yılında İbn İhşid'i⁹⁴ tayin etti. İbn İhşid bu görevinde iki yıl kaldıktan sonra H.286/M.899 yılında vefat etmiştir. Burada zikredilen İbn İhşid'in kimliği konusunda kesin bir hükme varmak mümkün değildir. Ancak bu kişinin Cuff'un oğullarından olduğu anlaşılmaktadır. Bunun çocuklarından Tuğc'un H.293/M.906 yılında Tolunoğullarının yıkılışından sonra öldüğü bilgisi, bu kişinin Tuğc olmadığını göstermekte, diğer oğlu Bedr'e işaret ettiğine dair Kopruman'ın⁹⁵ görüşü ağır basmaktadır.

Abbâsî devletin en önemli eyaletlerinden birisi olan Mısır'da Türk valilerin bulunması, her şeyden önce devamlı karışıklıklara sahne olan bu bölgenin sükûna kavuşmasını sağlamıştır. Ayrıca Müzâhim ile birlikte buraya Türk askerleri gelmeye başlamış ve Mısır, Sâmerâ'dan sonra Türklerin ikinci üssü haline gelmiştir.

I. 3. 2. Suriye Valileri

Türklerin valilik yaptıkları ikinci bölge, Suriye ve Suğûr bölgesidir. Bu bölgeler, İslâm devletinin en fazla mücadelelere sahne olduğu, Bizans'a karşı yapılan gazaların hareket merkezleri idi. Bundan dolayı bu bölgelere tayin edilen valiler, genelde komutanlar arasından seçilmiştir. Bu bölgenin içinde yer alan valilikler Şam, Suğûr ve Musul olmak üzere üç kısımda ele alınacaktır.

⁹⁰ Taberî, IX, 529; İbnü'l-Esîr, VII, 306.

⁹¹ Mes'ûdî'de Feth b. Hakan'ın ğulamı olarak bildirilen Türk komutan, Taberî ve Mes'ûdî'de Yazman şeklinde geçmektedir. Bak. Taberî, IX, 613; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, IV, 213; İbnü'l-Esîr bu kişiyi Müflih b. Hakan'ın kölesi olarak vermekte ve Bazmar olarak imla etmektedir. İbnü'l-Esîr, VII, 370.

⁹² Taberî, X, 27; İbnü'l-Esîr, VII, 450.

⁹³ Taberî, X, 52; İbnü'l-Esîr, VII, 484.

⁹⁴ Taberî, X, 52; İbnü'l-Esîr, VII, 485.

⁹⁵ Kopruman, Kazım Yaşar, "Tolunoğulları", Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VI, İstanbul 1989, s. 55-79.

Şam diğer adıyla Dımaşk'a atanan ilk Türk valisi, Eşnas et-Türkî'dir Halife Mu'tasım tarafından, H.225/M.839 yılında Şam valiliğine tayin edildi.⁹⁶ Onun bu vazifesi, ölümüne kadar devam etti. Vefat edince bütün yetkileri İnak'a devredildiği için, buranın valiliği de ona geçmiş oldu. Eşnas ve İnak da, Mısır'da olduğu gibi bu bölgeye kendileri gitmeyerek vekillerini göndermişlerdir.

Boğa el-Kebîr'in komutanlarından Salih el-Abbâsî et-Türkî'nin H.241/M.855 yılında Şam valisi olduğu kaydedilmiştir.⁹⁷ Ancak bu göreve ne zaman atıldığı ve bu görevden ne zaman ayrıldığı tespit edilememiştir. Halife Mütevekkil H.244/M.858 yılında Şam bölgesine yerleşmek üzere Sâmerâ'dan ayrılmış ve burada iki ay kaldıktan sonra Şam'a dönmüştür. İşte bu sırada, Mütevekkil, Şam bölgesini Feth b. Hakan'a verdi. O da Külbâtekin et-Türkî'yi yerine vekil bırakmıştır.⁹⁸ Muhtemelen bu kişi bu görevde Feth b. Hakan'ın H.247/M.861 tarihindeki ölümüne kadar devam etmiştir. Bundan sonra Nüşrî'nin bu göreve geçtiği anlaşılmaktadır. Çünkü, Hims halkı H.252/M.866 yılında valileri Fazl b. Karîn'e isyan ettikleri zaman karşılıklarına Şam amili Nüşrî b. Tacibek et-Türkî'nin çıktığı rivayet edilmektedir.⁹⁹ Onun yerine çok kısa bir süre Aferidun et-Türkî¹⁰⁰ geçmiştir. Bu kişinin ölümü üzerine tekrar Nüşrî'nin, görevinin başına geçtiğini, Taberî'nin H.254/M.868 yılında Hâricî Müsâvir ile savaşarak onu hezimetle uğrattığına dair vermiş olduğu bilgiden¹⁰¹ anlamaktayız. H.255/M.868 yılında Cu'lân et-Türkî adında bir kişinin¹⁰² bu bölgelerin iktâlarına sahip olmasından dolayı Nüşrî'nin bu görevi Cu'lân'a kadar devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Şam valiliğine H.256/M.870 yılında Amâcur et-Türkî getirilmiştir.¹⁰³ Onun gelmesiyle bu bölge sükûnete kavuşmuştur. Şam iktânının sahibi Amâcûr H.264/M.877 yılında vefat etmiş yerine oğlu geçmiştir.¹⁰⁴ Ali b. Amâcûr'un, Dımaşk amilliği, Toluniler'in burayı ele geçirmelerine kadar devam etmiştir. Bunun üzerine Ahmed b. Tolun Şam bölgesini hakimiyeti altına almak üzere harekete geçmiş ve Amâcûr'un oğluna bir mektup yazıp Halifenin kendisine Şam ve Suğûr bölgesini iktâ ettiğini hatırlatmıştı. Amâcûr'un oğlu bu mektubu alınca Ahmed b. Tolun'a itaatini bildirmiş, Ahmed b. Tolun da onu Remle'ye vali tayin edip kendisi Şam'a yürümüş ve bu bölgeyi idaresi altına almıştır.¹⁰⁵

⁹⁶ İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ömer (ö.660/1262) Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb.(nşr. Halil el- Mansur), Beyrut,Trs,I, 69.

⁹⁷ Taberî, IX, 206; İbnü'l-Esîr, VII,79.

⁹⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, II, 246.

⁹⁹ Ya'kûbî, II, 496; Taberî, IX, 321; İbnü'l-Esîr, VII, 175.

¹⁰⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 496; Taberî, IX, 183; İbnü'l-Esîr, VII, 54.

¹⁰¹ Taberî, IX, 188.

¹⁰² Taberî, IX, 437; İbnü'l-Esîr, VII, 215.

¹⁰³ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 506; Taberî, IX, 476.

¹⁰⁴ Taberî, IX, 546; İbnü'l-Esîr, VII, 316.

¹⁰⁵ Taberî, IX, 539; İbnü'l-Esîr, VII, 317.

Halife Mu'temid, H.261/M.874 yılında devlet erkânı huzurunda oğlu Ebû Ca'fer'i veliaht tayin etmiş ve Şam bölgesi valiliklerine atamıştır;¹⁰⁶ ancak, halifenin yaptığı tayin, hiç bir anlam taşımamakta ve kağıt üzerinde kalmaktadır. Çünkü bu bölge yaklaşık 25 yıl gibi bir süre Tolunoğulları elinde kaldı. Tolunoğulları'nın son devrinde Hârûn b. Humâreveyh'in Şam bölgesinde kendisinin ve vekillerinin elinde bulunan bütün toprakları kendisine iktâ etmesini Halifeden talep ettiğine dair bilgi¹⁰⁷ bunu göstermektedir. H.283/ M.896 yılında Şam emirliğini Tuğc b. Cuff yürütmekte idi.¹⁰⁸ Hârûn, Tuğc'un başarısızlığından dolayı onu Mısır'a çağırılmış ve yerine Bedr el-Hammâmi'yi atamıştır.¹⁰⁹

Tuğc b. Cuff bu görevden alınmasından sonra Tolunoğullarından ayrılmış ve Abbâsilerin hizmetine girmiştir. Bu topraklar tekrar Abbâsilere geçince bu bölge valilikleri Tuğc b. Cuff'a geçmiştir. Daha sonra uzun bir süre bu bölgenin valilikleri Tuğc'un oğlanlarına geçmiştir. İhşîdîlerden «Budeyr» adıyla meşhur olan Bedr b. Abdullah el-Ihşîd'in H.328/M.939 yılında Şam valiliğini yürütmekte olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁰ Bu bilgi Şam valiliğinin uzun bir süre Türklerin elinde olduğunu göstermektedir.

Suriye bölgesinin sınırlarındaki Suğur bölgelerinin valiliklerini de Türkler deruhte etmekteydiler. Boğa el-Kebîr, H.244/M.858 yılında Bizans'a karşı sefere çıkmak üzere görevlendirildiği zaman, Kinnesrin valiliğini yürütme görevi kendisine verilmiştir.¹¹¹ Boğa'nın Kinnesrin valiliği 9 sene kadar devam etmiştir. Bundan sonra oğlu Musa b. Boğa H.250/M.864 yılında Kinnesrin, Haleb ve Hims valiliğine tayin edilmiştir.¹¹² Burada Keyder adında bir valinin adına rastlamaktayız.¹¹³ Bu kişinin Musa tarafından kendi yerine nâib olarak atanmış olma ihtimali oldukça yüksektir. Musa b. Boğa el-Kebîr'e H.253/M.867 yılında Cibal bölgesinin valilikleri de verilmiş¹¹⁴ ancak onun bu bölgeye atadığı nâibleri tespit edilememiştir.

Bundan sonra Ebû's-Sâc, H.254/M.868 tarihinde Diyâr-ı Mudar, Kinnesrin, Haleb ve Avâsım valiliğine tayin edilmiştir.¹¹⁵ Bunu Ya'kûbî, Mu'temid halife olduğu esnada her tarafa kendisine biat edilmesi için mektuplar yazdığını, bu sırada Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebîa ve Kinnesrin valisi olan Ebû's-Sâc'ın da ona biat ettiğine dair vermiş olduğu bir bilgiden anlamaktayız.¹¹⁶ Bedevîler Humus

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 277.

¹⁰⁷ Taberî, X, 70; İbnü'l-Esîr, VII, 495.

¹⁰⁸ Taberî, X, 45; İbnü'l-Esîr, VII, 489; İbn Tağrıberdî, *Nucûm*, III, 101.

¹⁰⁹ Taberî, X, 118; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 244; İbnü'l-Esîr, VII, 535.

¹¹⁰ Taberî, XI, 321; İbnü'l-Esîr, VIII, 365.

¹¹¹ Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 86; İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb*, I, 73.

¹¹² Taberî, IX, 266; İbnü'l-Esîr, VII, 134; İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb*, I, 73.

¹¹³ Taberî, IX, 259; İbnü'l-Esîr, VII, 120.

¹¹⁴ Taberî, IX, 373; İbnü'l-Esîr, VII, 178.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, VII, 179; İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-Haleb*, I, 74.

¹¹⁶ Ya'kûbî, II, 497

valisi olan Mencur'u H.260/M.873 yılında öldürmüşler, bunun üzerine de oraya Bektimur b. Taşdemir vali tayin edilmiştir.¹¹⁷ H.266/M.879 yılında İsfahan'da çıkan bir isyanı bastırmak üzere görevlendirilen Bektimur'un burada yenilip Bağdat'a döndüğü¹¹⁸ kaynaklarda geçmektedir ki bu bize Bektimur'un Humus valiliğini H.266/M.879 yılından önce bıraktığını göstermektedir.

Sınırdaki bulunan Halep şehrinin valiliklerinde de Türklere rastlamaktayız. Ahmed b. Tolun H.264/ M.877 yılında Şam'a yürüdüğü esnada Halep valiliğini Sima et-Tavil et-Türkî yürütmekteydi. Sima, Ahmed'in bu bölgeye gelmesinden sonra Antakya'ya kaçmış, orada ciddi direnç göstermesine rağmen öldürülmeden kurtulamamıştır.¹¹⁹ Bu bölgede bulunan Harran bölgesinin H.264/M.877 yılında Muhammed b. Otamış'ın idaresi altında¹²⁰ olduğu kaynaklarda bildirilmektedir. Bu kişinin bu göreve ne zaman atandığı bilinmemektedir. Babası Otamış'a Mısır ve Mağrib'in verilmesinden¹²¹ sonra muhtemelen Musa'nın, kardeşiyle birlikte bu bölgelere gelmiş olabileceklerinin üzerinde durmaktayız. Asâtekin, H.261/M.874 yılı başında asilerin üzerine kuvvet gönderdi ise de bir başarı kazanamadı ve böylece onun fiili valiliği bu tarihte son bulmuş oldu.¹²² Ezgütekin başarısız yönetimi yüzünden Asâtekin bu görevinde H.261/M.874 yılına kadar kalabilmiştir.

Suriye bölgesinde yer alan Musul şehri de uzun süre Türk valililerce idare edilmiştir. Halife Mu'temid, Hâricîler'in devamlı taarruzlarına hedef olan Musul'a, H.259/M.872 yılında Türk komutanların ileri gelenlerinden Asâtekin'i vali tayin etti. Asâtekin, Sâmerâ'dan ayrılmayıp Musul'a oğlu Ezgütekin'i gönderdi.¹²³ Ezgütekin'in halka kötü davranışından sonra Musul halkı, Yahya b. Süleyman adında birisinin etrafında toplanarak Ezgütekin'le savaştı ve onu Musul'dan çıkardı. Bu kişinin Musul ve Cezire valiliğini bırakmasından sonra bu bölgenin valisi olarak İshak b. Kündâcık karşımıza çıkmaktadır. İshak, H.266/M.879 yılında Muvaffak'tan aldığı emir gereğince, İshak, Halife Mu'temid'in Mısır'a gitmesine engel olmuştur. İshak b. Kündâcık'ın, valiliğe ne zaman tayin edildiği bilinmemekle beraber, onun H.266/M.879 yılından itibaren bu bölgede faaliyet de bulunduğu bilinmektedir.¹²⁴ İshak b. Kündâcık'ın H.266/M.879 yılında Ahmed b. Musa b. Boğa'dan ayrıldığına dair bir bilgi¹²⁵ kaynaklarda geçmektedir. Muhtemelen İshak, bu ayrılıştan sonra merkezden yeni bir görev istemiş ve bu bölgeye vali olmuştur. Mu'temid'i Sâmerâ'ya dön-

¹¹⁷ Taberî, IX, 508; İbnü'l-Esir, VII, 272.

¹¹⁸ Taberî, IX, 553; İbnü'l-Esir, VII, 335

¹¹⁹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s. 220.

¹²⁰ Taberî, IX, 541; İbnü'l-Esir, VII, 320.

¹²¹ Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esir, VII, 120.

¹²² İbnü'l-Esir, VII, 269.

¹²³ Taberî, IX, 503; İbnü'l-Esir, VII, 259.

¹²⁴ Taberî, IX, 551; İbn el-Esir, VII, 333.

¹²⁵ Taberî, IX, 549; İbnü'l-Esir, VII, 332.

dürmekteki gayreti üzerine, halife, Muvaffak'ın zoruyla İshak b. Kündâcık'a hil'at ve kılıç verip Ahmed b. Tolun'un sahip olduğu bütün yerlere onu vali olarak tayin etti.¹²⁶ Böylece, Mısır da dahil Tolunoğlu'nun sahip olduğu bütün yerlerin ismen valisi olmuştur. Ancak onun fiili valilik yaptığı Musul ve el-Cezîre valiliği, H.278/M.891 yılına kadar devam etmiştir.¹²⁷ Bundan sonra onun bu görevlerini oğlu Muhammed üstlenmiştir.

Ahmed b. Tolun vefat ettiğinde (H.271/M.884) yerine oğlu Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun et-Türkî geçmiştir. Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun, başa geçtiğinde Musul ve el-Cezîre valisi İshak b. Kündâcık idi. Bu kişi, Humâreveyh'e bağlılığını bildirince H.276/ M.889 yılında tüm Mezopotamya valiliğine atanmıştır.¹²⁸ Humâreveyh ayrıca bu yılda Tuğc b. Cuff'u, Halep valisi olarak tayin etmiştir.¹²⁹

Ceyş'in emirliğini kabul etmeyen Türk komutanlardan Muhammed b. İshak b. Kündâcık, Hakan b. el-Müflih, Muhammed b. Karadoğan, Muhammed b. Kümüşcür, Tuğc'un kardeşi Bedr b. Cuff ayaklanmışlar ve tepki olarak Bağdat'a gitmişlerdir.¹³⁰ Daha sonra bu komutanlar topluca Ceyş'i öldürmüşlerdir. Bu bilgiler bize bu Türk komutanların, Tolunoğullarının Musul, Diyarbakır bölgeleri valiliklerini üstlendiklerini göstermektedir.

Muhammed b. İshak'ın Basra valiliğine atanmasıyla Musul valisi Tektemir b. Taştémir H.282/M.895 yılında tutuklanıp prangalara vurulmuş ve bütün mallarına el konulmuştu.¹³¹ Bu yıllarda Tektemir'in Musul valisi olduğu anlaşılmaktadır. Mu'tazid, Musul valiliğine H.282/M.895 yılında Nasr el-Kuşûrî'yi görevlendirmiştir.¹³² Karmatîlerden Ebû Saîd el-Cennâbî'nin adamlarından bir grup H.299/M.911 yılında Basra kapısına gelip dayanmışlardı. O sırada Basra valisi Muhammed b. İshâk b. Kündâcık idi.¹³³

İbnü'l-Esîr'in kaydettiği bilgiye göre H.307/M.919 yılında Cürcân valisi Karatekin, Musul valisi Abbâs b. Muhammed b. İshâk b. Kündâcık idi.¹³⁴ Bu yılda Musul'da halk isyan ederek buranın valisi bulunan Muhammed b. Nasr el-Hâcib'in Musul'daki vekilini öldürmüşlerdi.¹³⁵ Bu bilgiler Musul bölgesinin valiliklerini İshak'ın çocuklarının devam ettirdiklerini göstermektedir.

¹²⁶ Taberî, IX, 550; İbnü'l-Esîr, VII, 332.

¹²⁷ Taberî, X, 28.

¹²⁸ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.237; Makrîzî, *Hıtat*, I, 321; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 52.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, VII, 431.

¹³⁰ Taberî, X, 46; İbnü'l-Esîr, VII, 477.

¹³¹ Taberî, X, 39; İbnü'l-Esîr, VII, 473.

¹³² Taberî, X, 40; İbnü'l-Esîr, VII, 474.

¹³³ Taberî, X, 145; İbnü'l-Esîr, VIII, 66.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, VIII, 121.

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, VIII, 137.

I. 3. 3. Doğu Eyaletleri Valileri

Türk kumandanlarının vali olarak faaliyette buldukları üçüncü bölge, devletin doğu eyaletlerini meydana getiren Azerbaycan, Ermeniye ve Horasan'dır. Buralarda daha ziyade dahili karışıklıklar Abbâsî ordularını meşgul etmektedir. Bu nedenle valilerin kumandanlar arasından seçilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Halife Mu'tasım H.220/M.835 tarihinde, Babek isyanını bastırmaya memur edildiği zaman Afşin, Azerbaycan, Cibal ve Ermeniye valiliklerine tayin edildi.¹³⁶ Babek isyanını bastırması üzerine, Halife, Afşin'e Sind valiliğini verdi.¹³⁷ Afşin, isyanın bastırılmasından sonra Sâmerâ'ya dönünce Azerbaycan'ın idaresini, vekili sıfatıyla akrabası Mengüçur'a bırakmış ve o da H.224/M.839 sonlarına kadar bu bölgenin idarî görevini üstlenmiştir.¹³⁸

Halife Vâsık, İnak'ı, Sind, Horasan ve Aşağı Dicle bölgelerine vali tayin etmiştir.¹³⁹ Belâzurî¹⁴⁰ H.237/M.851 yılında Ermeniye'deki isyanları bastırmakla görevlendirilen Boğa el-Kebîr'nin Ermeniye'deki isyanları bastırmak üzere görevlendirildiği esnada Ermeniye bölgesinin valiliği de kendine verildiğini belirtmekte diğer kaynaklar bu bölgeye isyanı bastırmak üzere görevlendirildiğini teyit etmektedir.¹⁴¹ Ancak diğer kaynaklar, Boğa'nın valiliğine değinmemektedir. Bu devirde bir isyan bastırmakla görevlendirilen kumandanların genellikle aynı bölgeye vali tayin edildiklerinin bir çok misalini gördük. Bunun yanında, Boğa'nın dört sene Ermeniye'de kaldığını göz önüne aldığımızda bu bölgenin valiliklerini de deruhte ettiğini söyleyebiliriz.

Muhammed el-Afşin'in Bağdat'a kaçmasıyla daha önce valisi bulunduğu bütün vilayetlerini kaybetmiş oluyordu. Ancak bu sefer de el-Muvaffak tarafından Azerbaycan valiliğine getirildi. Onun Azerbaycan valiliğine tayin tarihi hakkında kaynaklarca muhtelif rakamlar verilmektedir. Kaynaklar İbn Ebû's-Sâc'ın tayin tarihini H.276/M.889 yılı olarak vermektedir.¹⁴² Bu devrin muasırlarından Taberî ise bahsedilen yılda böyle bir tayinden bahsetmemekte, ancak H.285/M.898 yılında Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine getirildiğini kaydetmektedir.¹⁴³ Hakkı Dursun Yıldız iki tarih arasında dokuz yıl gibi büyük bir farkı değerlendirdiği makalesinde¹⁴⁴ Muhammed el-Afşin'in H. 285/M.898 yılına ge-

¹³⁶ Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö. 279/892): *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tübbâ'-Ömer Enis et-Tübbâ', Beyrut, 1987, s. 211; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 473; İbnü'l-Esîr, VI, 447.

¹³⁷ Taberî, IX, 13; İbnü'l-Esîr, VI, 448.

¹³⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 477.

¹³⁹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 479.

¹⁴⁰ Belâzurî, *Futûh*, s. 211.

¹⁴¹ Taberî, IX, 187; İbnü'l-Esîr, VII, 58.

¹⁴² İbnü'l-Esîr, VII, 436; İbn Haldûn, *İber*, III, 333.

¹⁴³ Taberî, X, 68.

¹⁴⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II", "Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşin" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, IX, İstanbul, 1978, s. 116.

linceye kadar Azerbaycan'da askerî faaliyetlerini göz önünde bulundurarak, Taberî'nin ikinci tarihi ilk tayin tarihi olarak kabul ettiğini ve hataya düştüğünü belirtmektedir. Sâcoğulları üzerinde ilk araştırmayı yapan Zambauer'in de onun ilk tayini hakkında H.276/M.889 yılını kabul ettiğini bildirerek bu tarihi tercih etmektedir. Halife Mu'tazid ve Müktefî dönemini inceleyen Saim Yılmaz da, Yıldız'ın görüşüne katılmadığını belirterek H.279/M.892 yılında onun ilk tayininin gerçekleştirildiğini İbn Zafir'e dayanarak bildirmektedir.¹⁴⁵ Muhammed b. Ebû's-Sâc'ın Azerbaycan'da H.288/M.900 yılında vefat etmesinden sonra oğlu Divdad, yerine getirilmeye çalışılsa da, Divdad'ın amcası Yusuf b. Ebû's-Sâc onlara bu fırsatı vermemiş ve bu bölgenin idaresini kendisi üstlenmiştir.¹⁴⁶ Yusuf b. Ebû's-Sâc hilâfet merkezine göndermekle yükümlü olduğu malları göndermekten vazgeçmesi üzerine H.304/M.916 yılında Halife Muktedir, Rey, Kazvin ve Ebher şehirlerini Vasîf el-Bektimûrî'ye vermişti.¹⁴⁷ İbn Ebû's-Sâc daha evvel emrinde bulunan vilâyetlerin tekrar kendisine iktâ edilmelerini talep etmiş ise de Nasr el-Hâcib buna karşı çıkarak görev verilmesine engel olmuştur.

Yusuf b. Ebû's-Sâc'ın ölümünden sonra yeğeni Ebu'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afşin, Halife Muktedir tarafından H. 316/M.928 tarihinde Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine tayin edildi. Bu kişinin H.317/M.929 yılında öldürülmesiyle¹⁴⁸ uzun süre devam eden Sâcoğulları Devleti son bulmuştur.

Doğu eyaletleri içinde ele alınan Hulvan şehri de Türk valilerce idare edilmekteydi. Müstâin, Boğa es-Sağır'e de H.248/M.862 yılında Hulvan, Mâsebezân ve Mihricankazefî iktâ etmişti. Boğa buraların aynı zamanda valisi olmuştur.¹⁴⁹ Kayıglıg'ın, Halil b. Rimal'i H.268/M.881 yılında Hulvan'a tayin ettiği bilinmektedir ki;¹⁵⁰ buradan Hulvan şehrinin Kayıglıg'ın iktâlarından olduğu anlaşılmaktadır. H.286/M.899 yılında Ahmed b. Muhammed b. Keycur adında birisi Enbar valisi¹⁵¹ olarak bildirilmektedir. Bu kişinin Kayıglıg'ın nâibleri arasında olma ihtimali oldukça yüksektir. Yine uzun süre bu bölgenin valiliklerinin Türklerin elinde olduğu, Beckem'in ileri gelen Türk komutanlarından "Balba" adıyla bilinen birisini H.327/M.938 yılında Enbâr'da kendisine vekil bıraktığına dair verilen bilgiden¹⁵² de anlaşılmaktadır.

Rey şehri de uzun süre Türk valilerce idare edilmiştir. Mütevekkil, H. 235/M.849 yılında İsfahan ve Cibal bölgesi iktâlarını Vasif'e vermiştir. O, bu

¹⁴⁵ Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Türkler*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 216.

¹⁴⁶ Taberî, X, 84; İbnü'l-Esîr, VII, 509.

¹⁴⁷ Taberî, XI, 211; İbnü'l-Esîr, VIII, 100.

¹⁴⁸ es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (ö. 335/946): *Ahbâru'r-Râzî ve'l-Müttakî Billah*, (Nşr. J. Heywort Dunne) , I-II, Beyrut, 1983., II, 30; Arîb, Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, (ö.369/979): *Sîlatü Târihu't-Taberî*, (Neşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim) Beyrut (1387/1967), s. 145.

¹⁴⁹ Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esîr, VII, 120.

¹⁵⁰ Taberî, IX, 606; İbnü'l-Esîr, VII, 370.

¹⁵¹ Taberî, X, 71; İbnü'l-Esîr, VII, 495.

¹⁵² Taberî, XI, 319; İbnü'l-Esîr, VIII, 365.

görevi H.247/M.861 yılına kadar devam ettirmiştir.¹⁵³ Mu'temid H.256/M.869 yılında Rey valiliğine Musa b. Boğa'yı göndermişti.¹⁵⁴ Boğa, iki seneye yakın Kazvin ve Rey'de kalarak asayiş sağlamaya çalıştı. H.256/M.869 yılında Mu'tezz'in hilafetten hal'i üzerine Sâmerrâ'ya döndü. Bir müddet bıraktığı Rey valiliğini Musa b. Boğa H.259/M.872 yılında tekrar atanmıştır.¹⁵⁵ Musa b. Boğa'dan sonra Halife Mühtedi'nin hall'inde önemli rol oynayan Kayıglı H.262/M.875-876 yılında Rey valisi olmuştur.¹⁵⁶ Kayıglı'nın Rey valiliğinin ne kadar devam ettiğini tespit edemiyoruz. Ancak H.266/M.879 yılında Asâtekin, Sicistan'a bağlı Rey şehrine hakim olmuş, Rey valisi bulunan Hatlarıhacor'u, şehirden çıkarmış ve oradan Kazvin'e gitmişti. Kazvin'e girdiği sırada oranın valiliğini Kayıglı'nın kardeşi üstlenmekteydi.¹⁵⁷ Rey valisi H.266/M.879 yılında Asâtekin olmuştur. Asâtekin Rey valiliğini Rafi b. Leys'in H.275/M.889 yılında Rey'e vali olmasına kadar devam ettirmiştir. Bu bilgiler verilirken İbnü'l-Esîr H.288/M.900 yılında Rey valisinin o sırada Aldatmış et-Türkî olduğunu bildirmektedir. Aldatmış et-Türkî Halifenin bizzat tayin ettiği komutanlardan idi.¹⁵⁸

Yûsuf b. Ebu's-Sâc H.311/M.923 yılında Rey'i ele geçirip iki yıl buranın iktâlarına sahip olmuştur.¹⁵⁹ Muktedir, H.312/M.924 yılında Necah et-Tulûnî'ye hil'at giydirip onu İsfahan valiliğine tayin etti.¹⁶⁰ Onun bu görevi H.317/M.929 yılında Ahmed b. Kayıglı'nın İsfahan valiliğine gelinceye kadar devam etmiştir.¹⁶¹

Kûfe şehri de Türk valilerce idare edilmiştir. Kûfe'de H.256/M.869 yılındaki isyanı bastırmak üzere Küncür et-Türkî görevlendirilmiştir¹⁶² buradan onun aynı zamanda vali olarak gönderildiğini söyleyebiliriz. Küncür, burada H.259/M.873 yılına kadar kalmıştır. Daha sonra izinsiz olarak Sâmerrâ'ya dönmesinden dolayı Halife tarafından öldürülmüştür.¹⁶³

Fars bölgesinde bulunan Kirman, Ahvaz, Vâsıt gibi şehirler de Türk valilerle yönetilmiştir. H.257/M.870 yılında Basra, Bahreyn ile Yemâme Yarcûh'a iktâ edildi. Yarcûh da Mansûr b. Ca'fer el-Hayât'ı Basra ve Dicle çevresindeki kasabalardan Ahvaz'a kadar olan bölgede kendi yerine vekil tayin etmiştir.¹⁶⁴

Asâcur adında birisi H.259/M.872 yılında Ahvaz valiliğini sürdürmekte

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, VII, 95.

¹⁵⁴ Taberî, IX, 473; İbnü'l-Esîr, VII, 238.

¹⁵⁵ Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 260.

¹⁵⁶ Taberî, IX, 529; İbnü'l-Esîr, VII, 304.

¹⁵⁷ Taberî, IX, 549; İbnü'l-Esîr, VII, 332.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 510.

¹⁵⁹ Taberî, XI, 232; İbnü'l-Esîr, VIII, 144.

¹⁶⁰ Taberî, XI, 244; İbnü'l-Esîr, VIII, 157.

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, VIII, 200.

¹⁶² Taberî, IX, 474; İbnü'l-Esîr, VII, 239.

¹⁶³ Taberî, IX, 502; İbnü'l-Esîr, VII, 266.

¹⁶⁴ Taberî, IX, 489; İbnü'l-Esîr, VII, 249.

idi.¹⁶⁵ H.261/M.874 yılında Muhammed b. Vâsıl'ın Fars'ta isyan edip vali Haris b. Sima'yı öldürmesi üzerine Halife Mu'temid, Musa b. Boğa'yı Fars, Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Yemame valiliğine tayin etti.¹⁶⁶ Mu'temid, Musa b. Boğa'ya H.259/M.872 yılında Zencilerle savaşmak üzere hareket etme emri verdiğiğinde, Abdurrahman b. Muflih Ahvaz'a, İshak b. Kündâcık Basra'ya, İbrahim b. Sima Bezâverd'e vali olarak gönderilmişti.¹⁶⁷

Muhammed b. Vâsıl, H.261/M.874 yılında Hâris b. Sima'yı öldürmüş ve Fars bölgesine hakim olmuştur.¹⁶⁸ Abdurrahman b. Muflih'in, Ahvaz'dan ayrılıp H.261/M.874 yılında Fars bölgesine gitmesinden sonra Ebû's-Sâc Ahvaz'a vali tayin edildi.¹⁶⁹ Burada isyan eden Zencî köleler karşısında uğradığı mağlubiyetler onun azline sebep olmuş ve yerine İbrahim b. Sima et-Türkî tayin edilmiştir.¹⁷⁰ Böylece Ebû's-Sâc'ın, Ahvaz valiliği bir yıl bile sürmemiştir. Muvaffak, Mesrur el-Belhî'yi H.265/M.879 yılında Ahvaz ve çevresine vali tayin etti. O da buralara Tekin el-Buhari'yi vekil tayin etti.¹⁷¹ Tekin'in burada bir yıl görev yaptığını, H.266/M.879 yılında Ağartmış et-Türkî'nin Ahvaz ve çevresinde hakimiyetinde bulunan yerlere tayin edilmesinden¹⁷² anlamaktayız.

Vâsıt valisi H.264/M.877 yılında Mengücur el-Buhari idi.¹⁷³ Mu'tazid Tahir b. Muhammed b. Amr'ın Fars bölgesine hakim olduğuna dair habere vakıf olunca Türk Komutan Bedr'i Fars Bölgesine H.288/M.900 yılında vali tayin etmiştir.¹⁷⁴

Muktedir, hilafet koltuğuna oturduğu zaman Mısır'da Ahmed b. Tolun'un terbiye ve disiplininde yetişen Türk komutan Bedr'i H.301/M.913 yılında Fars ve Kirman'a amil olarak görevlendirmiştir.¹⁷⁵ Muizzüddeve, Beckem'i H.325/M.936 yılında Ahvaz'a göndermişti. Beckem kendisine Ahvaz'ın harp işleri ile haracının verilmesi halinde oraya gidebileceğini söylemiş, İbn Râik da onun bu isteğini kabul ederek Ahvaz'a göndermişti.¹⁷⁶

I. 4. Diğer Görevler

Türkler bu dönem içinde vezirlik, hâciblik ve valiliğin dışında da görevler üstlenmişlerdir. Bunlardan ilk bahsedeceğimiz şurta ve berid teşkilatında Türklerin almış olduğu görevler olacaktır. Bu iki makam da imparatorluğun iç güven-

¹⁶⁵ Taberî, IX, 503; İbnü'l-Esîr, VII, 259.

¹⁶⁶ Taberî, IX, 513; İbnü'l-Esîr, VII, 275.

¹⁶⁷ Taberî, IX, 504; İbnü'l-Esîr, VII, 260.

¹⁶⁸ Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 275.

¹⁶⁹ Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 276.

¹⁷⁰ Taberî, IX, 512; İbnü'l-Esîr, VII, 276.

¹⁷¹ Taberî, IX, 546; İbnü'l-Esîr, VII, 323.

¹⁷² Taberî, IX, 554; İbnü'l-Esîr, VII, 329.

¹⁷³ Taberî, IX, 534; İbnü'l-Esîr, VII, 312.

¹⁷⁴ Taberî, X, 85; İbnü'l-Esîr, VII, 510.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, VIII, 79.

¹⁷⁶ Taberî, XI, 307; İbnü'l-Esîr, VIII, 334.

liği ile alakalıdır. Bahsedilen ilk makam Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil zamanında İnak'ın elinde bulunmuştur. Bu makam bir tür polis ağı gibi çalışan imparatorluk haber alma teşkilatı gibi görev yapmıştır. Taberî, İnak'tan Mu'tasım'ın bu makama atadığı kişi olarak bahsederken İnak'ın zaman içinde aralarında İbnü'z-Zeyyat'ın da bulunduğu pek çok önemli siyasî suçluyu cezalandırdığından bahseder. H.244/M.858 yılında Ebû's-Sâc, Halife Mütevekkil tarafından Tariku Mekke valiliğine tayin edilmiştir.¹⁷⁷ Bu vazife muhtemelen Irak ile Mekke arasındaki hac yolunun bedevi Arap kabilelerinin baskınlarına karşı korunmasıdır. Bu görev, Hac yolu emniyet görevliliği idi. Hasan b. Afşin H.251/M.865 yılında Bağdat'a vararak Müstain'in yanında yer almış, Müstain de onu askerî birliklerin bir kısmının başına getirmiştir.¹⁷⁸ Onun bilgilerinden istifade etmiştir. Onun bu görevini bir nevi askerî danışmanlık olarak değerlendirebiliriz. Ahmed b. Müzâhim b. Hakan'ın zamanında, Mısır şurta teşkilatının başına Urhuz Tarhûn et-Türkî geçmiştir.¹⁷⁹ Yine bu yılda Münis el-Kuşûrî sahibü's-şurtatı'l-asker yani ordugah asayişinden sorumlu komutanlık görevine getirilmiştir.¹⁸⁰ Nâzûk H.310/M.922 yılında Bağdat emniyet görevliğine getirilmiştir.¹⁸¹ Nâzûk'un ölümünden sonra yerine H.317/M.929 yılında Râik'in oğulları tayin edilmiştir.¹⁸²

Berid olarak adlandırılan makam ise imparatorluk posta ve bilgi toplama servisedir. Taberî bu makama önce İnak, ondan sonra ise Boğa el-Kebîr'in getirildiğini kaydeder. Bu iki kişinin ard arda bu makama atanmaları Türklerin Abbâsîlerin içinde güvenliği sağlamak konusunda önemli roller üstlendiklerini göstermektedir. Gordon¹⁸³ bu iki figürün Sâmerrâ'da toplanan önemli bilgilere kolayca ulaştıklarını ve imparatorluk politikasının şekillenmesinde rol aldıklarını belirtmektedir. Kaynaklara göre pek çok etkin Türk birden fazla makâmı elinde bulundurmuş, bazen hem sivil hem de askerî makamlarda çalışmışlardır. Eşnas, İnak, Boğa ve Musa bu kişilere örnektir. Bu kişilerin görevlerini nasıl yerine getirdikleri hakkında açık bilgi olmasa da bu makamların törenselleşmiş amaçlı olmadıkları kesindir. Boğa el-Kebîr H.248/M.862 yılında vefat etmiş ve komuta ettiği askerî birliğin komuta görevi ve sahip olduğu iktâları oğlu Musa'ya devredilmiştir. Ayrıca Musa'ya Divanü'l-berid (posta işleri) de verilmiştir.¹⁸⁴

Merkez teşkilatında bulunan Türklerin en az faaliyet gösterdikleri müesseseler askerlikle ilgisi olmayan divanlardır. Bu divanlarda vazife görmüş olan iki Türk ailesi vardır. Bu aileler Sûfî ve Hakanî aileleridir. Her iki aile de askerlik

¹⁷⁷ Taberî, IX, 210; İbnü'l-Esîr, VII, 85.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 163.

¹⁷⁹ Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 183.

¹⁸⁰ Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347): *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavud- Hüseyin Esed ve arkadaşları, I-XXV, Beyrut 1990, XV, 57.

¹⁸¹ Taberî, XI, 225; İbnü'l-Esîr, VIII, 136.

¹⁸² Taberî, XI, 264; İbnü'l-Esîr, VIII, 212.

¹⁸³ Gordon in A Medieval, a.g.m., s. 126.

¹⁸⁴ Taberî, IX, 260; İbnü'l-Esîr, VII, 120.

mesleğine intisab etmeyip, başlangıçtan itibaren Arap kültürü ile yakından ilgi kurmuşlardır. Bilhassa Sûlî ailesi mensupları arasından şair, münşi ve tarihçi yetişmiştir. Hakânîler ise, daha ziyade idarî sahada faaliyet göstermişlerdir.

Sûlî ailesinden ilk defa Abbâsî hizmetine girmiş olan kimse, nakibler arasında olduğu iddia edilen Muhammed b. Sûl'dur. Bu zatın torunları, İbrahim ve Abdullah b. Abbâs, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'e intisab etmişler; Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil devirlerinde çeşitli memuriyetlerde bulunmuşlardır. Bilhassa devrinin meşhur şairleri arasında bahsi geçen Türk edebiyatçısı İbrahim es-Sûlî'yi nafaka divan işleri başkanı olarak görevlendirmiştir.¹⁸⁵ Halife Mütevekkil H.233/M.848 yılında Fazl b. Mervan'ın azli üzerine Yahya b. Hakan'ı Dîvânü'l-Harac başkanlığına tayin etmiştir.¹⁸⁶

Mütevekkil H.236/M.850 yılında Ubeydullah b. Yahya b. Hakan'ı da katip edinmiştir.¹⁸⁷ H.248/M.862 yılında Şahek el-Hâdim'i de evini, cariyelerini, davarlarını, haremîni, nöbetçilerini korumak ve bütün özel işlerini yürütmek üzere tayin etmişti.¹⁸⁸ Ayrıca Asâtekin ve Talamcur'u beytûmal sorumlusu olarak görevlendirmiştir.¹⁸⁹ Türklerin hazine koruma görevliliğine ilk defa bu zamanda atandığını görmekteyiz. Bunu ya halifelerin Türklere çok güvenmesiyle ya da Türklerin her şeye hükmetmeleriyle açıklayabiliriz. Kanaatimizce ikincisinin olma ihtimali daha yüksektir.

Mısır gibi geliri çok olan bölgelerde, Hz. Ömer döneminden beri farklı divanlara atamalar valiler tarafından değil, halifeler tarafından yapılmaktaydı. En önemli divanların başında gelen Divanü'l-Harac'ın başında halife tarafından atanmış bir Türk vardı. Bu, Ahmed b. Muhammed b. Müdebbir et-Türkî idi.¹⁹⁰ Bu kişi, Ahmed b. Tolun gelmeden önce bu görevdeydi. Ahmed merkeze baskı yaparak bu kişiyi görevden aldırılmıştır. Ancak İbnü'l-Müdebbir, Mühtedî'nin halife olmasıyla H. 255/M.869 yılında tekrar bu göreve atanmış ama çok kısa bir süre sonra da bu görevden ayrılmak zorunda kalmıştır.¹⁹¹

Mısır'da ayrı olan divanlardan biri de Şurta Teşkilatı idi. Bunun başında da Bulğaya¹⁹² adında bir kişi vardı. Ahmed b. Tolun bunun yerine H.255/M.869 yılında Türk olan Bozan'ı tayin etti.¹⁹³ Böylece Ahmed b. Tolun, Hz. Ömer'den beri devam eden divanlara merkezden atama yapılmasının önüne geçmiş ve bu divanlara atamaları bizzat kendi yapmıştır.

Halife Müktefi H.290/M.903 yılında Karmatîler üzerine katibi olan Mu-

¹⁸⁵ Taberî, IX, 163; İbnü'l-Esîr, VII, 40.

¹⁸⁶ Taberî, IX, 162; İbnü'l-Esîr, VII, 39.

¹⁸⁷ Taberî, IX, 185; İbnü'l-Esîr, VII, 56.

¹⁸⁸ Taberî, IX, 259; İbnü'l-Esîr, VII, 120.

¹⁸⁹ Taberî, IX, 259; İbnü'l-Esîr, VII, 120.

¹⁹⁰ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât*, s.212; İbnü'l-Esîr, VII, 188; İbn Haldûn, *İber*, IV, 638; Makrîzî, *Hıtat*, I, 314.

¹⁹¹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 509.

¹⁹² Ya'kûbî, *Tarih*, II, 509.

¹⁹³ Elçibey Ebülfez, a.g.e., s. 86.

hammed b. Süleyman Et-Türkî'yi göndermiştir.¹⁹⁴ Bu bilgiden yola çıkarak Muhammed b. Süleyman et-Türkî'nin katibi ve aynı zamanda halifenin başkomutanı olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişi Tolunoğullarını yıkan ordunun başında görev yapmıştır.

Ayrıca Türkler hac yolu güzergahında emniyet görevliliği yapmak üzere görevlendirilmekteydi. Müktefî, H.294/M.906 yılında Vasîf b. Savartekin'i yine böyle bir görevle Hicaz'a göndermiştir.¹⁹⁵ Mısır'ın harp işleriyle görevli bulunan Abbâs b. Amr el-Ğanevî vefat edince yerine H.305/M.917 yılında Vasîf el-Bektimurî tayin edilmiştir.¹⁹⁶ Bağdat emniyet görevliliğine H.306/M.918 yılında Necâh et-Tolunî tayin edilmiştir.¹⁹⁷

Mısır'da vergi toplama görevlisi İsâ en-Nûşarî H.297/M.909 ölünce, Muktedir, onun yerine Tekin'i tayin etmiştir.¹⁹⁸ Muktedir, Muhammed b. Nasr el-Hâcib'i H.309/M.921 yılında Musul savaş işleri ile zekât memurluğuna tayin etmiştir.¹⁹⁹ Bunun gibi farklı birçok görevlerde Türklerin görevlendirildiklerini görmekteyiz.

SONUÇ

İkinci Abbâsî Asrı olan H.232-334/ M.847-945 yılları arası bütün tarihçelerin kabul ettiği gibi "Türk Nüfûzu Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Bu döneme kadar artmakta olan Türk nüfuzu, bu dönemden itibaren artık kesin ve açık bir şekilde kendini göstermiş halifenin gücü yok olmaya başlamıştır.

Hemen belirtelim ki Türklerin devlet hizmetine alınmalarına Emevî döneminde başlanmış ve Abbâsî halifeleri döneminde daha da artmıştır. Özellikle ilk Abbâsî halifelerinin hakimiyet yıllarında faaliyet sahaları artmış, Türkler gerek merkezde ve gerekse eyaletlerde önemli mevkilere tayin edilmişlerdir. Türklerin orduda hizmet etmesi Me'mûn ve Mu'tasım döneminde zirveye ulaşmış ve bu ordu özellikle Mu'tasım'ın erken dönemlerinde yavaş yavaş meydan ordusu haline gelmiştir. Neticede büyük bir güç haline gelen Türk ordusu için Mu'tasım yeni bir şehir kurmuş ve hilafet merkezini de yaptırdığı bu kente, yânî Sâmerâ şehrine aktarmıştır.

Bu süreçte Türkler hem etki sahibiydiler hem de kaybetmekten korktukları ve Abbâsî otoritesine rağmen genişletmeye çalıştıkları bir zenginliğe sahip olmuşlardı. "Bağdâdî Türkler" in Türk liderleri günümüz araştırmacılarının sandığının aksine Abbâsî Devletinin idarî yapısında daha etkin rol oynamışlardır. Kaynaklara göre pek çok etkin Türk bazen birden fazla makamı elinde bulun-

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 523; İbn Haldûn, *İber*, IV, 310; İbn Tağriberdî, *Nucûm*, III, 111.

¹⁹⁵ Taberî, X, 130; İbnü'l-Esîr, VII, 548.

¹⁹⁶ Taberî, XI, 212; İbnü'l-Esîr, VIII, 107.

¹⁹⁷ Taberî, XI, 213; İbnü'l-Esîr, VIII, 113.

¹⁹⁸ Taberî, X, 143; İbnü'l-Esîr, VIII, 57.

¹⁹⁹ Taberî, XI, 220; İbnü'l-Esîr, VIII, 129.

durmuş, hem sivil hem de askerî makamlarda çalışmışlardır.

Özetle Türk liderler sadece orduyu yöneten komutanlar olmakla kalmamış daha fazla yetki kullanmışlardır. Bir kere Türk komutanlar, halifeliğin her türlü koruma işlerini yürüten Hâciblik görevini, bu dönem zarfında ellerinde bulundurmışlardır. Kendi otoritelerinin sağlanmasında katkıda bulunacak olan şurta (güvenlik) ve berid (haber servisi) gibi görevleri de kimseyle paylaşmamışlardır.

Askerî kadrolarda ve eyalet idarelerinde geniş ölçüde görev alan Türklerin, merkez teşkilatında fazla gözükmemeleri dikkat çekmektedir. Vezirlik ve katiplik gibi kadrolarda, iki aile müstesna, Türkler vazife almamışlardır. Bunlar, Hakan ve Sülî aileleridir. Bu görevleri yerine getirebilmek için, adı geçen kadroların icap ettirdiği yetiştirme ve belirli hususları bilme lüzumu göz önüne alınca, Türklerin merkez teşkilatına neden fazla nüfuz edemedikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemin son zamanlarında halifeler, iyice güçsüzleşince tüm yetki ve sorumluluklarını Emîrül-ümerâ olarak adlandırılan Türk liderlere devretmek zorunda kalmışlardır. Bu makamı da 15 yıl boyunca Muhammed b. Râik el-Hazarî, Beckem et-Türkî ve Tüzün gibi Türk komutanlar elinde bulundurmışlardır.

Kaynaklar:

- » Altundağ, Şinasi, “*Tolunlular*,” İA, XII/1, (İstanbul 1993), s. 430-439.
- » Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, (ö.369/979): *Sılatü Târihu't-Taberî*, (Neşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim) Beyrut (1387/1967).
- » Aykaç, Mehmet, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997.
- » Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö.279/892): *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tübbâ'- Ömer Enis et-Tübbâ', Beyrut, 1987.
- » Belevî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Medîni el-Belevî, (ö.340-951), *Sîretü Ahmed b. Tolun*, (tahkik: Muhammed Kürd Ali), Kahire, tarihsiz.
- » Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, terc. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1979.
- » Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, terc. Neşet Çağatay, Ankara, 1954.
- » Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları Devleti (868-905)*, (Türkiye Türkçesine Çeviren ve Redaksiyon: Selçuk Alkın), İstanbul, 1997.
- » Gordon, Matthew S. Gordon, *The Breaking of A Thousand Swords A History of the Turkish Military of Samarra*, Newyork, 2003.
- » Gordon, Matthew Gordon, “*The Commandars of the Samarran Turkish Military. The Shaping of a Third/Ninth –Century Imperial Elite in A Medieval Islamic City Peconsider Edidet by Chase F. Robinson. Oxford, 2001.*”
- » Günaltay, M. Şemseddin, “*Abbasoğulları İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişinde Türklerin Rolü*”, Belleten, 1942, c. VI. S.23-24.
- » Hasan A. M.-Ahmed İ.Ş., *el-A'lemü'l-İslâmî fi'l-Asr'l-Abbâsî*, Kahire, thz.
- » Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm*, I-IV, Kahire, 1968.
- » İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed (ö.808/1406): *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede've'l-Haber*, I-VII, Beyrut 1971.
- » İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, (ö.421/1030): *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkubu'l-Himem*, I- II, Mısır, 1914 ayrıca (nşr. Leone Caetani), V, Leiden 1913.
- » İbn A'sem, *el-Futûh*, Beyrut, 1986.
- » İbn Abd Rabbih, Ebû Amr Ahmed b. Muhammed en- Endelûsî (ö.328/939 *el-İkdu'l-Ferid*, I-VII, Kahire, 1948.
- » İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâleddin Muhammed Yusuf, (ö.874/1469): *en-Nucûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire, 1963.
- » İbnü'l-Adîm, Kemaleddin Ömer (ö.660/1262) *Zubdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, (nşr. Halil el-Mansur), Beyrut, Trs, I, 69.
- » İbnü'l-Cevzi, Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (ö.597/1201): *el-*

- Muntazam fi tarihi'l-Ümem ve'l-Müluk*, (Neşr. Muhammed -M. Abdülkadir Ata) I-XVIII, Beyrut, 1992.
- » İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezeri, (ö.630/1232) : *el-Kamil fi't-Tarih*, I-XIII, Beyrut, 1965.
- » İbnü't-Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, (ö.709-1309), *el-Fahrî fi'l- Qdâbi's-Sultâniyye ve'd- Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, 1966.
- » Kırkpınar, Mahmut, *Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) , Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- » el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf, (ö.350/961): *Kitâbu'l-Vulât ve'l- Kitabu'l-Kudat*, (Neşr. Rhaven Guest), Beyrut, 1908.
- » Koprıman, Kazım Yaşar, *"Tolunoğulları"*, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi , VI, İstanbul 1989, s. 55-79.
- » Köprülü, Fuat, *"Hâcib"*, İA. İstanbul, 1964, V, 175.
- » Mahmut Şakir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut, 1991.
- » el-Makrîzî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, (ö.845/1441): *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hitâti ve'l-İsâr*, I-II, Bulak, 1270.
- » Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî (v. 345/956): *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut, trs.
- » ..... , *Mürücû'z-Zeheb ve Meadinü'l- Cevher*, thk. Müfid Muhammed Kamîha, I-IV, Beyrut, 1987.
- » Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi*, I-III, Beyrut, 1975.
- » Safedî, Selâhüddîn Halîl b. Aybek b. Abdillâh (ö.764/1363) : *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. ve neş.Hellmut Ritter -Franz Steiner Verlag- ve arkadaşları, I-XXIX, Wiesbaden 1962-1997.
- » Sourdel, Dominique, *Le Vizirat Abbaside*, Damas, 1959-60, de 749 a 936.
- » ŞEN, Mehmet Emin, *"Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler"*, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman Prof. Dr. İsmet Kayaoğlu) S.Ü.S.B.E., Konya, 2008.
- » Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsî's-Sânî*, Kahire,1975.
- » es-Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (ö.335/946): *Ahbâru'r-Râzi ve'l-Müttakî Billah*, (Nşr. J. Heywort Dunne), I-II, Beyrut, 1983.
- » Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, (ö.310/922): *Târîhu'l- Ümem ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-XI, Beyrut, 1967.
- » Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdîh, (ö.284/897): *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrut, 1965.
- » Yazarı Meçhul, *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk. Abdülaziz ed-Dürî, Ürdün,1970.
- » Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.
- » ..... , *"Ahmed b. To lun"*, DİA, II, İstanbul, 1989, s. 141-142.
- » ..... , *"Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedanı, Sâc Oğulları II"*, " , Ebû Ubeydullah Muhammed el-Afşîn" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, IX, İstanbul, 1978, s. 197-128.
- » Yılmaz, Saim, *Mu'tazid ve Müktefî Döneminde Türkler*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2006.
- » Yiğit, İsmail, *"Mûnis el-Muzaffer"*, DİA, XXX1, İstanbul 2006, s.148-149.
- » Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1347): *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavud- Hüseyin Esed ve arkadaşları, I-XXV, Beyrut 1990.